

Masterproject: afstudeerscriptie

**Religiositeit en Vooroordelen: een multidimensionale
benadering in Europese landen.**

Student: Floris Peters
Datum: 30 juni 2012
Begeleider: Dr. M.T.A. Coenders
Tweede Beoordelaar: Dr. Fenella Fleischmann
Universiteit Utrecht: Algemene Sociale Wetenschappen
Programma: Multiculturalisme in Vergelijkend Perspectief
Aantal woorden: 14.801

Dankwoord

Vaak wordt aan het eind van een moeilijk traject, wanneer de rust en sereniteit van een voltooide uitdaging neerdaalt op je vermoeide geest, pas duidelijk wat de rol van mensen en instanties om je heen is geweest in de geleverde prestatie. Het is dan ook op zijn plaats om een aantal mensen hartelijk te bedanken. Allereerst, en vanuit de grond van mijn hart, wil ik dr. Marcel Coenders bedanken voor de broodnodige ondersteuning en begeleiding, zowel wanneer zaken soepel verliepen, als ook wanneer dit nadrukkelijk niet het geval was. Er kan geen twijfel bestaan over het feit dat dit onderzoek zonder zijn begeleiding niet op dezelfde manier tot stand had kunnen komen. Verder wil ik dr. Fenella Fleischmann bedanken voor haar rol als tweede beoordelaar. Tot slot maak ik vrijelijk van deze ruimte gebruik om Astrid de Jong en Bertine den Boer te bedanken. De globale vergelijkbare insteek van onze onderzoeken maakte onderling overleg en ondersteuning mogelijk, die keer op keer bijzonder kostbaar bleek.

Samenvatting

In deze bijdrage wordt gesteld dat de veelvoud aan inzichten, theorieën, en onderzoeken omtrent de samenhang tussen religiositeit en vooroordelen gefragmenteerd en weinig onderling opbouwend zijn. In het licht daarvan tracht dit onderzoek een betrekkelijk complete synthese van onderzoek naar dit onderwerp te bieden door de belangrijkste theorieën binnen dit onderzoeksveld simultaan te toetsen. De belangrijkste elementen hierbij zijn de multidimensionaliteit van zowel religiositeit als vooroordelen, de rol van autoritarisme, en cross-culturele vergelijking van het effect van religieuze diversiteit. Data is afkomstig uit de European Values Study 2008, waarbij cross-culturele vergelijking heeft plaatsgevonden op basis van vergelijkbare datasets van elf Europese landen, en de overige analyse op basis van de Nederlandse dataset. Daarbij is gecontroleerd voor relevante individuele achtergrondkenmerken. De resultaten laten zien dat dimensies van religiositeit samenhangen met verschillende vooroordelen, en dat de richting van dit effect per dimensie van religiositeit verschilt. Verder laat dit onderzoek zien dat autoritarisme een belangrijke mediërende factor is in de samenhang tussen religiositeit en vooroordelen. Tot slot blijkt de mate van religieuze diversiteit in een land een negatief modererend effect op de samenhang tussen dimensies van religiositeit en vooroordelen te hebben. De resultaten laten zien dat het van groot belang is recht te doen aan de complexe multidimensionale samenhang van begrippen bij onderzoek naar dit onderwerp. Suggesties voor vervolgonderzoek richten zich met name tot het effect van de nationale context.

Inleiding & Probleemstelling

Sinds Allport en Kramer (1946) een samenhang tussen religiositeit en vooroordelen vaststelden is er decennialang onderzoek gedaan naar deze paradoxale relatie. Hierdoor is de nodige nuance ontstaan die recht doet aan de complexiteit van dit onderwerp. Ten eerste wordt religiositeit niet langer eenduidig, maar als een multidimensionaal gegeven benaderd, waarbij verschillende dimensies van religie tegengestelde effecten kunnen hebben (Gorsuch & Aleshire, 1974; Lenski, 1963; Scheepers, Gijsberts & Hello, 2002; Stark & Glock, 1968). Ten tweede wordt er onderscheid gemaakt tussen diverse vormen van vooroordelen, die verschillende relaties vertonen met religiositeit, en bovendien onderling samenhangen (Altemeyer & Hunsberger, 1992; Beatty & Walter, 1984; Burdette, Allison & Hill, 2005; Heitmeyer et al., 2008; Hunsberger & Jackson, 2005). Ten derde laat onderzoek zien dat autoritarisme een belangrijke rol speelt in de samenhang tussen religiositeit en vooroordelen (Adorno, 1982; Altemeyer, 1988; Batson et al., 1993; Batson, Eidelman, Higley, & Russell, 2001; Batson, Floyd, Meyer, & Winner, 1999; Hunsberger & Jackson 2005; Laythe, Finkel & Kirkpatrick, 2001; Wylie & Forest, 1992). Ten vierde spelen nationale kenmerken als de mate van religieuze diversiteit in een land een rol in de samenhang tussen religiositeit en vooroordelen (Blalock, 1967; Blumer, 1958; Coser, 1956; Scheepers, Gijsberts & Hello, 2002; Sherif, 1967). Hoewel dit alles een diepgaand, genuanceerd beeld schept over het onderwerp is er momenteel weinig onderlinge integratie en combinatie van deze inzichten. In veel onderzoek wordt slechts een of enkelen van de bovenstaande zaken toegepast. In het licht daarvan hoopt dit onderzoek vooruitgang te boeken door een pas op de plaats te maken, en een betrekkelijk complete synthese van voorgaand onderzoek over dit onderwerp te bieden.

Doelstelling & relevantie

Het doel van dit onderzoek is het simultaan toetsen van diverse theorieën omtrent de samenhang tussen dimensies van religiositeit en verschillende soorten vooroordelen. Er zijn een viertal redenen waarom dit doel relevant is:

Allereerst combineert dit onderzoek verschillende wetenschappelijke inzichten omtrent de multidimensionaliteit van de theoretische concepten religiositeit en vooroordelen. Vooralsnog wordt met name het concept vooroordelen vaak eendimensionaal opgenomen in onderzoek, en worden vooroordelen jegens bepaalde groepen afzonderlijk behandeld. Wetenschappelijke literatuur laat echter zien dat er verschillende vormen van vooroordelen zijn die anders samenhangen met religiositeit, en dat vooroordelen jegens de ene groep samenhangen met vooroordelen jegens andere groepen (Heitmeyer et al., 2008; Hunsberger & Jackson, 2005). Om die reden zal er in dit onderzoek onderscheid gemaakt worden tussen antipathieke vooroordelen en vooroordelen die ongelijkheid legitimeren. Antipathieke vooroordelen hebben te maken met een negatieve attitude ten aanzien van bepaalde groepen, terwijl vooroordelen die ongelijkheid legitimeren zich richten op de monopolisering van wenselijke goederen en machtsverhoudingen (Hunsberger & Jackson, 2005; Sidanius & Pratto, 1999). Dit onderzoek hoopt, door deze literatuur samen te brengen, genuanceerder in te gaan op de complexe multidimensionale samenhang van begrippen.

Ten tweede vindt dit onderzoek plaats in een andere tijdsperiode dan veel voorgaand onderzoek. Bepaalde gebeurtenissen, denk aan de aanslag op het WTC in 2001 of de aanslagen in Londen en Madrid, zouden theoretisch van invloed kunnen zijn op het effect van de samenhang tussen religiositeit en vooroordelen. Dit onderzoek hoopt inzicht te bieden in de vraag of er

verschillen te constateren zijn tussen de resultaten van deze tijdsperiode en voorgaand onderzoek.

Ten derde wordt dit onderzoek op internationaal niveau geanalyseerd, terwijl in veel voorgaand onderzoek een nationaal niveau of kleiner is gehanteerd. Dit onderzoek hoopt dan ook algemene generaliseerbaarheid ten opzichte van voorgaand onderzoek over de samenhang tussen religiositeit en vooroordelen te vergroten. Daarnaast is veel voorgaand onderzoek in de Verenigde Staten uitgevoerd, terwijl in dit onderzoek wordt gekeken naar Europa. Ook in dit opzicht hoopt dit onderzoek bevorderend te zijn voor de algemene generaliseerbaarheid. Tot slot biedt een cross-nationale benadering de mogelijkheid om theorieën te toetsen die verschillen tussen landen verklaren.

Ten vierde is de samenhang tussen religiositeit en vooroordelen ook maatschappelijk, bijvoorbeeld door de moord op Theo van Gogh in 2004, in de aandacht komen te staan. Dit onderzoek zou kunnen bijdragen aan het doorgronden van dergelijke maatschappelijke gebeurtenissen. Bovendien kijkt dit onderzoek ook naar theorieën die een verklaring bieden voor ongelijkheid in samenlevingen. In die zin heeft dit onderzoek ook maatschappelijke relevantie.

Vraagstelling

De algemene onderzoeksvraag voor dit onderzoek luidt: *In welke mate hangt religiositeit samen met vooroordelen in Europese landen?* De hoofdvraag is de algemene samenkomst van de deelvragen, waarin onder andere de multidimensionaliteit van begrippen is verwerkt. De deelvragen luiden als volgt:

- 1) Wat is de samenhang tussen diverse dimensies van religiositeit?
- 2) Wat is de samenhang tussen antipathieke vooroordelen en vooroordelen die ongelijkheid legitimeren?
- 3) Wat is de samenhang tussen diverse dimensies van religiositeit en antipathieke vooroordelen?
- 4) Wat is de samenhang tussen diverse dimensies van religiositeit en vooroordelen die ongelijkheid legitimeren?
- 5) In hoeverre wordt de samenhang tussen een dimensie van religiositeit en diverse vooroordelen beïnvloed door de andere dimensies van religiositeit?
- 6) Wat is de rol van autoritarisme in de samenhang tussen diverse dimensies van religiositeit en vooroordelen?
- 7) Wat is de rol van religieuze diversiteit in een land in de samenhang tussen diverse dimensies van religiositeit en vooroordelen?

Theoretische inleiding

Vooroordelen

De inceptie van onderzoek naar de samenhang tussen religiositeit en vooroordelen wordt over het algemeen gelegd bij het werk van Allport en Kramer (1946). Het theoretisch concept vooroordelen werd in dit onderzoek eendimensionaal benaderd als antipathieke vooroordelen, ofwel vooroordelen die fundamenteel negatief zijn over het subject. Theoretisch leek de gevonden samenhang dan ook paradoxaal. Immers, religieuze instituties hanteren een leer die nadruk legt op verdraagzaamheid, naastenliefde, en tolerantie (Altemeyer & Hunsberger, 1992; Hunsberger & Jackson, 2005) Om Allport te citeren: '*...there is something about religion that makes for prejudice, and something...that unmakes prejudice.*' (Allport, 1966: 477). Echter, ten eerste laat vervolgonderzoek zien dat de samenhang tussen religiositeit en vooroordelen afhankelijk is van de invulling die het individu geeft aan dit geloof, en dat religiositeit dus velen facetten kent (Hood et al., 1996; Roof, 1969; Scheepers, Gijsberts & Hello, 2002; Stark & Glock, 1968). Ten tweede is de samenhang tussen religiositeit en vooroordelen alleen paradoxaal wanneer vooroordelen slechts als antipathieke vooroordelen wordt gedefinieerd (Hunsberger & Jackson, 2005). Zo zijn er vooroordelen die niet per se negatief zijn, maar ongelijkheid tussen groepen legitimeren. Hierbij speelt de sociale dominantietheorie een belangrijke rol. In het onderstaande zal eerst dit argument behandeld worden, om vervolgens in te gaan op het eerste argument omtrent de multidimensionaliteit van religie.

De sociale dominantietheorie (Sidanius & Pratto, 1999) grijpt terug op een evolutionair principe van machtsmonopolisering. Deze theorie verklaart chronische ongelijkheid tussen groepen door te stellen dat groepen in de samenleving hun hiërarchische positie ten opzichte van andere groepen willen behouden. Dit doet men door schaarse, wenselijke zaken als prestige, rijkdom, macht, voedsel, en gezondheidszorg voor zichzelf te monopoliseren, en onwenselijke zaken als gevaarlijk werk, minachting, en beperking van vrijheden bij groepen lager in de sociale hiërarchie te leggen. Deze geconstrueerde ongelijkheid kan op verschillende manieren en verschillende niveaus gelegitimeerd worden, afhankelijk van de context. De sociale dominantietheorie doet dan ook niet zozeer uitspraken over het karakter van de argumenten die ongelijkheid legitimeren, maar verklaart de chronische legitimering van ongelijkheid in samenlevingen over de hele wereld an sich. De theorie richt zich dus niet tot individuele kenmerken, specifieke groepen, of culturele aspecten, maar legt een algemeen geldende propositie neer die, gesteund door empirie, cultuur- en natieoverstijgend is (Sidanius, Levin, Liu & Pratto, 2000; Sidanius & Pratto, 2001; Sidanius, Pratto, Van Laar, & Levin, 2004).

Door de jaren heen is de bovenstaande algemene theorie echter enigszins genuanceerd door in te gaan op verschillen tussen groepen in de mate van hun nadruk op hiërarchische verhoudingen. Hierdoor is een onderscheid ontstaan tussen hiërarchie-bevorderende en hiërarchie-verminderende groepen, die respectievelijk veel en weinig nadruk leggen op hiërarchische verhoudingen (Sidanius, Liu, Pratto, & Schaw, 1994; Sidanius, Pratto, Van Laar, & Levin, 2004). Een voorbeeld van een groep die nadruk legt op hiërarchische verhoudingen is de politie, of studenten die rechten studeren, terwijl een voorbeeld van een groep die hier weinig nadruk op legt bijvoorbeeld een mensenrechtenorganisatie is. De sociale dominantietheorie stelt dat de individuele drang om groepen in de samenleving hiërarchisch te benaderen, en schaarse goederen voor de eigen groep te monopoliseren om die hiërarchische positie te behouden, beïnvloed wordt door het karakter van de groep waarmee men zich identificeert. Deze theorie voorspelt dan dat mensen die zich sterk identificeren met een groep of instantie die veel nadruk

legt op hiërarchische verhoudingen minder begaan zullen zijn met groepen die lager in de sociale hiërarchie staan, en dus meer vooroordelen die ongelijkheid legitimeren hebben, dan mensen die zich identificeren met een groep of instantie die hier weinig nadruk op legt (Levin, Liu, & Pratto, 2000; Sidanius, Liu, Pratto, & Schaw, 1994; Sidanius & Pratto, 2001; Sidanius, Pratto, Van Laar, & Levin, 2004). Daarnaast stelt deze theorie dat groepen die hoger in de sociale hiërarchie staan meer mogelijkheden hebben om hun positie te monopoliseren, en daardoor meer in hun eigen belang handelen dan groepen die lager op deze sociale ladder staan, een fenomeen dat asymmetrisch groepsgegedrag wordt genoemd (Sidanius & Pratto, 1999; Sidanius, Pratto, Van Laar, & Levin, 2004).

Deze theorie heeft veel raakvlak met bijvoorbeeld de sociale identiteitstheorie (Tajfel & Turner, 1979), die later behandeld zal worden, aangezien bij beide nadruk gelegd wordt op bevooroordeeling van de eigen groep ten koste van andere groepen, maar in tegenstelling tot de sociale identiteitstheorie richt de sociale dominantietheorie zich op machtsverdeling in plaats van een positief zelfbeeld, legt minder nadruk op het individueel psychologische niveau, maakt onderscheid tussen verschillende groepen, en stelt dat negatieve vooroordelen zich met name richten op de groepen die het laagst in de sociale hiërarchie staan (Sidanius, Pratto, Van Laar, & Levin, 2004).

Verschillende vormen van vooroordelen staan niet op zichzelf. Onderzoek laat zien dat diverse vormen van vooroordelen een gemeenschappelijke kern delen, een zogenaamde ideologie van ongelijkheid, die maakt dat er een sterke samenhang is tussen vooroordelen jegens een groep en vooroordelen jegens andere groepen (Heitmeyer et al., 2008). In die zin is het aannemelijk dat het hebben van antipathieke vooroordelen (die zich vaak richten tot bijvoorbeeld homo's, joden, immigranten, moslims of zigeuners) voor een deel ook het hebben van vooroordelen die ongelijkheid legitimeren (die zich vaak richten tot bijvoorbeeld werklozen, bejaarden, zieken, arme gezinnen of gehandicapten, aangezien deze groepen laag in de sociale hiërarchie staan) verklaard.

In het licht van het bovenstaande zal in dit onderzoek zowel naar antipathieke vooroordelen als vooroordelen die ongelijkheid legitimeren gekeken worden. Daarbij zal ook de samenhang tussen beide vormen van vooroordelen meegenomen worden.

Religiositeit en Vooroordelen

Nu er onderscheid is gemaakt tussen een tweetal vormen van vooroordelen zal er gekeken worden naar de multidimensionaliteit van religie, waarna er hypothesen geformuleerd kunnen worden over hun samenhang.

Scheepers, Gijsberts, & Hello (2002) introduceren een viertal dimensies van religiositeit, geïnspireerd door de dimensies van Stark en Glock (1968), namelijk vrij vertaald *religieuze praktijk*, *religieus geloof*, *religieuze ervaring*, en *religieuze saillantie*. In dit onderzoek zullen deze dimensies tevens gehanteerd worden, mede omdat ze een duidelijke en sluitende afbakening van verschillende benaderingen van religiositeit bieden.

Religieuze praktijk

De dimensie *religieuze praktijk* omvat lidmaatschap van een religieuze denominatie en bezoek aan religieuze diensten, en gaat daarmee over de mate van integratie in de religieuze groep. In relatie tot vooroordelen spelen hier een viertal theorieën een rol, namelijk de sociale identiteitstheorie (Tajfel & Turner, 1979), de realistische conflicttheorie (Blalock, 1967; Blumer, 1958; Coser, 1956; Sherif, 1967), de sociale dominantietheorie (Sidanius & Pratto, 1999), en de

sociale integratietheorie (Durkheim, 1897; Ultee, Arts, & Flap, 2009).

De sociale identiteitstheorie stelt dat mensen streven naar een positief zelfbeeld, en zichzelf en anderen in groepen indelen. Op basis van groepsvergelijking wordt gestreefd naar een zo positief mogelijk zelfbeeld, wat betekent dat men positiever zal zijn ten opzichte van de groep waarmee men zich identificeert en negatiever ten opzichte van andere groepen (Tajfel & Turner, 1979).

De realistische conflicttheorie stelt dat groepen in de samenleving met elkaar concurreren om schaarse goederen, waardoor er tussen groepen conflicten kunnen ontstaan. Hoe groter de vermeende conflicten tussen groepen, des te groter wordt de interne groepssolidariteit en de weerstand jegens andere groepen (Blalock, 1967; Blumer, 1958; Coser, 1956; Sherif, 1967). Religies kunnen ook gezien worden als aanbieders van een product, namelijk een kader van gebruiken en tradities die invulling geven aan vragen over zingeving en betekenis (Stark & Iannaccone, 1994). Religieuze aanbieders concurreren op de religieuze markt voor afnemers, ofwel potentiële gelovigen. Religieuze economieën werken dus vergelijkbaar met commerciële economieën, waardoor competitie tussen denominaties ontstaat (Stark & Bainbridge, 1987). De realistische conflicttheorie is dan ook op dit gebied toepasbaar, aangezien het schaarse goed ook potentiële gelovigen kan zijn. Echter, de weerstand die door concurrentie ontstaat hoeft zich niet alleen tot religieuze groepen te richten. Immers, concurrentie maakt dat religieuze denominaties zullen investeren in het behoud van hun 'marktaandeel' (Scheepers, Gijsberts, & Hello, 2002). Dat betekent dat religieuze leiders religieuze, sociale, of zelfs etnische grenzen benadrukken om zo religieuze mobiliteit, ofwel het wisselen van denominatie, te beperken. Deze nadruk op verschillen en grenzen tussen groepen zorgt voor een sterke verdeling tussen 'wij' en 'zij', niet alleen op religieus gebied, maar ook op sociaal en etnisch gebied. Zoals ook bij commerciële economieën is promotie de beste manier om je eigen product kracht bij te zetten in deze onderverdeling. Dat betekent dat leiders van religieuze instituties hun religie als een betere religie zullen bestempelen, maar aangezien de verdediging van het eigen marktaandeel niet alleen een onderverdeling op religieus gebied, maar ook op sociaal en etnisch gebied teweeg brengt, ontstaat er op die manier ook een notie dat de eigen groep beter is dan andere groepen in het algemeen (Scheepers, Gijsberts, & Hello, 2002). Daarnaast is een benadering van de eigen religie als de enige juiste religie een indicatie voor religieus fundamentalisme (zie ook de dimensie *religieus geloof*). Een religieus fundamentalistische houding creëert een onderverdeling tussen een in-group die in het juiste gelooft, en een out-group, die iets anders, minder goeds gelooft. Ook hier ontstaat er niet alleen weerstand jegens andere religies, maar ook jegens alle groepen die niet onderdeel zijn van de eigen religieuze groep in het algemeen, aangezien God alleen voor de eigen groep, met de enige waarheid, kan zijn (Scheepers, Gijsberts, & Hello, 2002; Glock & Stark, 1966).

Mensen die lid zijn van een religieuze denominatie of veel religieuze diensten bezoeken zijn sterker geïntegreerd in de religieuze groep (Allport & Ross 1967; Ultee, Arts, & Flap, 2009). Wat betreft lidmaatschap van een denominatie voorspellen de sociale identiteitstheorie en realistische conflicttheorie dan dat wanneer men lid is van een religieuze denominatie men ook meer antipathieke vooroordelen zal hebben, respectievelijk omwille van een positief zelfbeeld en omdat men concurrentie ervaart van andere groepen (Blalock, 1967; Blumer, 1958; Coser, 1956; Sherif, 1967; Tajfel & Turner, 1979). Hierin zit de aanname dat wanneer men meer geïntegreerd is in een religieuze groep, men zich ook meer met deze groep identificeert. De sociale integratietheorie stelt dat hoe meer men is geïntegreerd in een intermediaire groep, des te meer men de normen van deze groep zal naleven (Durkheim, 1897; Ultee, Arts, & Flap, 2009). Wanneer men de normen van een groep sterker naleeft, is het aannemelijk dat de groep ook

belangrijker is, en dus een sterker onderdeel zal zijn van de identiteit.

Wat betreft de mate van bezoek aan religieuze diensten laat voorgaand onderzoek een curvilinair verband tussen bezoek aan religieuze diensten en vooroordelen zien, waarbij mensen die zelden tot nooit of bijzonder vaak religieuze diensten bezoeken minder antipathieke vooroordelen zullen hebben dan mensen die middelmatig vaak religieuze diensten bezoeken (Allport & Ross 1967; Eisinga, Felling, & Peters, 1990; Smith & Woodberry, 2000). Immers, met name mensen die middelmatig religieuze diensten bezoeken zijn vatbaar voor wereldse boodschappen zoals het benadrukken van de dominante groep. Mensen die niet tot nauwelijks of bijzonder vaak religieuze diensten bezoeken zijn hier minder vatbaar voor, omdat zij respectievelijk überhaupt weinig waarde hechten aan zaken die in een dienst naar voren komen of zich vooral bezig houden met niet-wereldse zaken (Gorsuch & Aleshire, 1974; Lenski, 1963; Scheepers, Gijsberts, & Hello, 2002). Hieruit volgen de volgende hypothesen:

H1: Mensen die lid zijn van een religieuze denominatie hebben meer antipathieke vooroordelen dan mensen die niet lid zijn van een religieuze denominatie.

H2: Mensen die middelmatig vaak religieuze diensten bezoeken hebben meer antipathieke vooroordelen dan mensen die weinig of veel religieuze diensten bezoeken.

Lidmaatschap van een denominatie en bezoek aan religieuze diensten zijn een indicatie voor de mate van integratie in de religieuze groep (Allport & Ross 1967; Ultee, Arts, & Flap, 2009). Naarmate men meer geïntegreerd is in een religieuze groep, en zich dus sterker met deze groep identificeert, zal men de machtspositie van die groep willen behouden door schaarse wenselijke goederen te monopoliseren en deze geconstrueerde ongelijkheid te legitimeren (Sidanius, Levin, Liu, & Pratto, 2000; Sidanius & Pratto, 2001). Hierin zit de aanname dat religieuze instituties groepen zijn die nadruk leggen op hiërarchische verhoudingen. Aangezien er binnen religieuze instituties een duidelijke en expliciete machtsstructuur is, die bepaalde autoriteiten in macht en status boven anderen binnen dezelfde groep plaatst, is het aannemelijk dat religieuze instituties nadruk leggen op hiërarchische verhoudingen (Sidanius, Pratto, Van Laar & Lewin, 2004). Bovendien voorspelt asymmetrisch groepsgedrag dat naarmate men meer middelen heeft om wenselijke goederen te monopoliseren, men dit ook meer zal doen (Sidanius, Pratto, Van Laar & Lewin, 2004). Religieuze instituties hebben een zekere macht en status door hun historie, leden, en vergaarde middelen, en staan relatief hoog op de maatschappelijke hiërarchische ladder (Sidanius, Pratto, Van Laar & Lewin, 2004).

Dit alles maakt dat de verwachting is dat mensen die lid zijn van een religieuze denominatie of veel religieuze diensten bezoeken sterker geïntegreerd zijn in deze religieuze groep. Hoe meer men geïntegreerd is in een religieuze groep, des te meer men zich ook zal identificeren met deze groep. Religieuze groepen hebben een betrekkelijk hoge sociaal-hiërarchische status en leggen nadruk op hiërarchische verhoudingen waardoor men, wanneer men zich sterker met deze groep identificeert, minder begaan zal zijn met de leefomstandigheden van groepen met een lage sociale status, en dus meer vooroordelen die ongelijkheid legitimeren zal hebben. Hieruit volgen de volgende hypothesen:

H3: Mensen die lid zijn van een religieuze denominatie hebben meer vooroordelen die ongelijkheid legitimeren dan mensen die niet lid zijn van een religieuze denominatie.

H4: Naarmate men meer religieuze diensten bezoekt, zal men meer vooroordelen die ongelijkheid legitimeren hebben.

Religieus geloof

De dimensie *religieus geloof* omvat de vraag in welke mate men gelooft dat er maar één juiste religie is die de waarheid bevat, en de mate waarin men onomstotelijk en letterlijk gelooft in de waarheid die de religie schetst. De dimensie gaat daarmee in op wat in wetenschappelijke literatuur religieus fundamentalisme en religieus dogmatisme genoemd wordt. Altemeyer & Hunsberger (1992: 118) geven vrij vertaald de volgende definitie van religieus fundamentalisme: *'De overtuiging dat er één religieuze leer is die duidelijk de fundamentele, basale, intrinsieke, essentiële en onfeilbare waarheid bevat over de mens, de wereld, en God'*. Het verschil tussen religieus fundamentalisme en dogmatisme is dat religieus fundamentalisme zich richt tot andere religieuze overtuigingen en hun onwaarheden, terwijl religieus dogmatisme de focus legt op de onveranderlijke fundamentele waarheid van de eigen religieuze overtuiging. Religieus fundamentalisme en dogmatisme veronderstellen dus een religieus-centristische houding, die verschillen tussen mensen benadrukt en een onderverdeling teweegbrengt tussen een in-group en out-group (Allport, 1966; Glock & Stark, 1966). Aangezien God alleen voor de in-group kan zijn (omdat het de enige juiste groep is) ontstaat er een negatieve houding ten aanzien van alle andere groepen. Mensen die daarentegen geloven dat er niet één gegeven waarheid is maar dat deze actief door de mens geformuleerd en herformuleert moet worden (in wetenschappelijke literatuur vaak 'Quest' genoemd) gaan minder polariserend met de werkelijkheid om, staan meer open voor alternatieve opvattingen, en hebben in vergelijking minder antipathieke vooroordelen (Batson et al., 1993; Batson, Eidelman, Higley, & Russell, 2001; Batson, Floyd, Meyer, & Winner, 1999; Hunsberger & Jackson, 2005). Hieruit volgt de volgende hypothese:

H5: Naarmate men meer religieus fundamentalistisch en dogmatisch is, zal men meer antipathieke vooroordelen hebben.

Wanneer men sterk religieus fundamentalistisch is zal men een religieus-centrische houding hebben, en zich dus sterk identificeren met deze groep (Glock & Stark, 1966). Aangezien religieuze instituties gezien kunnen worden als groepen die nadruk leggen op hiërarchische verhoudingen (Sidanius, Pratto, Van Laar, & Lewin, 2004), voorspelt de sociale dominantietheorie dat men de machtspositie van de eigen groep binnen de sociale hiërarchie zal willen behouden ten koste van groepen laag op deze sociale ladder, en de geconstrueerde ongelijkheid die hierdoor ontstaat zal legitimeren (Sidanius, Levin, Liu, & Pratto, 2000; Sidanius & Pratto, 2001; Sidanius, Pratto, Van Laar, & Levin, 2004). Hieruit volgt de volgende hypothese:

H6: Naarmate men meer religieus fundamentalistisch en dogmatisch is, zal men meer vooroordelen die ongelijkheid legitimeren hebben.

Religieuze ervaring

De dimensie *religieuze ervaring* kijkt naar de mate waarin men zich in contact voelt met het spirituele of het bovennatuurlijke, en gaat daarmee over het onderscheid tussen een intrinsieke en extrinsieke benadering van religiositeit. Een intrinsieke benadering van religiositeit legt nadruk op de religieuze leer zelf, terwijl een extrinsieke benadering van religiositeit nadruk legt op wereldse zaken als het sociale aspect van groepslidmaatschap, status, macht, en rechten (Allport

& Ross, 1967). Onderzoek laat zien dat een intrinsieke benadering van religiositeit groepsconflicten plaatst in een perspectief van naastenliefde en tolerantie, en samenhangt met universele compassie, terwijl de extrinsieke benadering van religiositeit het tegenovergestelde teweeg brengt (Allport & Ross, 1967; Batson et al., 1993; Batson, Eidelman, Higley, & Russell, 2001; Batson, Floyd, Meyer, & Winner, 1999; Hunsberger & Jackson, 2005). Wanneer men veel religieuze ervaringen heeft wordt dit gezien als een indicatie voor een intrinsieke benadering van religiositeit (Batson, Eidelman, Higley, & Russell, 2001; Batson, Floyd, Meyer, & Winner, 1999; Scheepers, Gijsberts, & Hello, 2002). De hypothese is dan als volgt:

H7: Naarmate men meer religieuze ervaringen heeft, zal men minder antipathieke vooroordelen hebben.

Zoals in het bovenstaande al naar voren is gekomen legt een intrinsieke benadering van religiositeit nadruk op de religieuze leer van naastenliefde en universele compassie (Allport & Ross, 1967). Mensen met een intrinsieke benadering van religiositeit zullen dus minder nadruk leggen op de hiërarchische positie die de religieuze institutie inneemt in de samenleving, en het behoud van de wenselijke schaarse zaken die bij deze positie horen. De sociale dominantietheorie voorspelt dan dat mensen met een intrinsieke benadering van religiositeit minder hun wenselijke schaarse zaken zullen monopoliseren en deze ongelijkheid zullen legitimeren (Sidanius, Levin, Liu, & Pratto, 2000; Sidanius & Pratto, 2001; Sidanius, Pratto, Van Laar, & Levin, 2004). De hypothese is dan als volgt:

H8: Naarmate men meer religieuze ervaringen heeft, zal men minder vooroordelen die ongelijkheid legitimeren hebben.

Religieuze saillantie

De dimensie *religieuze saillantie* betreft de mate waarin de religieuze overtuiging een rol speelt in de dagelijkse besluitvorming. Wanneer religiositeit hierin een belangrijke rol speelt, dan wordt dat in wetenschappelijke literatuur gezien als een intrinsieke benadering van religiositeit (Allport & Ross, 1967; Scheepers, Gijsberts, & Hello, 2002). De hypothesen zijn dan als volgt:

H9: Naarmate de religieuze saillantie groter is, zal men minder antipathieke vooroordelen hebben.

H10: Naarmate de religieuze saillantie groter is, zal men minder vooroordelen die ongelijkheid legitimeren hebben.

Interdimensionale samenhang

De dimensies van religiositeit zijn individueel interessant, maar niet onafhankelijk van elkaar, omdat ze onderdeel zijn van eenzelfde fenomeen (Stark & Glock, 1968). Dat maakt dat de verwachting is dat de verschillende dimensies van religiositeit met elkaar samenhangen.

Ditzelfde geldt voor vooroordelen. Heitmeyer et al. (2008) laten zien dat vooroordelen jegens verschillende groepen een gemeenschappelijke kern delen, een zogenaamd syndroom van groepsgerichte vijandigheid. Deze algemene negativiteit jegens andere groepen wordt gelegitimeerd door te wijzen op fundamentele ondergeschiktheid, waarbij redenen uiteenlopen tussen bijvoorbeeld gebrek aan economische meerwaarde, gebrek aan beschaving of seksuele

abnormaliteit (Heitmeyer et al., 2008). Hierin zit dus niet alleen raakvlak met antipathieke vooroordelen, maar ook met de sociale dominantietheorie die zich, hoewel vanuit een ander uitgangspunt, tevens richt op legitimatie van ongelijkheid (Sidanius & Pratto, 1999). De verwachting is dan ook dat vooroordelen die ongelijkheid legitimeren en antipathieke vooroordelen positief samenhangen. De hypothesen zijn dan als volgt:

H11: De dimensies van religiositeit hangen positief met elkaar samen.

H12: Antipathieke vooroordelen en vooroordelen die ongelijkheid legitimeren hangen positief met elkaar samen.

Autoritarisme

Onderzoek laat zien dat autoritarisme een belangrijke rol speelt in de samenhang tussen religiositeit en vooroordelen (Altemeyer, 1988; Altemeyer & Hunsberger, 1992; Batson et al., 1993; Batson, Eidelman, Higley, & Russell, 2001). Klassieke theorieën over autoritarisme zijn terug te herleiden naar de jaren twintig, en de ideeën van Freud over de wisselwerking tussen id, ego, en superego. Echter, de samenhang tussen autoritarisme en vooroordelen kreeg pas in de jaren vijftig veel aandacht, mogelijk vanwege de Tweede Wereldoorlog. Autoritarisme kan vrij vertaald gedefinieerd worden als een complex patroon aan opvattingen en attitudes die gekenmerkt worden door een drietal zaken: een sterke onderwerping aan de norm en het gangbare, een sterk negatieve attitude tegenover iedereen die zich niet aan deze norm of het gangbare onderwerpt, en een sterke onderwerping aan autoriteiten (Altemeyer, 1996). Hoewel autoritarisme niet langer als een statisch persoonlijkheidskenmerk gezien wordt dat een fundamenteel onveranderlijk onderdeel van een persoon is, speelt autoritarisme tot op de dag van vandaag een rol in onderzoek naar vooroordelen (Adorno et al., 1950; Adorno, 1982; Altemeyer & Hunsberger 1992; Laythe, Finkel, Bringle, & Kirkpatrick, 2002; Laythe, Finkel, & Kirkpatrick 2001).

Onderzoek wijst uit dat autoritaire kenmerken op verschillende manieren van invloed kunnen zijn op de samenhang tussen religiositeit en vooroordelen, namelijk als mediator en als moderator (Altemeyer & Hunsberger 1992; Laythe, Finkel, Bringle, & Kirkpatrick, 2002; Laythe, Finkel, & Kirkpatrick 2001; Rowatt & Franklin 2004; Wylie & Forest 1992). De modererende hypothese heeft te maken met identificatie met de religieuze groep. Hoe meer men geïntegreerd is in een intermediaire groep, des te meer zal men de normen van deze groep naleven (Durkheim, 1897; Ultee, Arts, & Flap, 2009). Autoritaire personen zijn conventionalistisch en onderwerpen zich vaak aan autoriteiten en gangbare normen (Altemeyer, 1996; Altemeyer & Hunsberger, 1992). In het bovenstaande is al besproken dat het aannemelijk is dat wanneer men de normen van een groep sterker naleeft, deze groep ook een belangrijker onderdeel van de identiteit zal zijn. Autoritarisme draagt in die zin bij aan de mate van identificatie met de religieuze institutie. De samenhang tussen dimensies van religiositeit en vooroordelen, zoals eerder beschreven, zal dus wanneer men daarnaast autoritaire kenmerken heeft, via conventionalisme en onderwerping aan autoriteiten die de gangbare norm uitdragen, meer in het licht van identificatie met de religieuze groep komen te staan. De sociale identiteitstheorie en de realistische conflicttheorie voorspellen dan dat men meer antipathieke vooroordelen zal hebben (Blalock, 1967; Blumer, 1958; Coser, 1956; Sherif, 1967; Tajfel & Turner, 1979). De verwachting is dus dat autoritarisme van invloed is op de samenhang tussen dimensies van religiositeit en antipathieke vooroordelen.

Daarnaast geldt theoretisch dat religieus fundamentalisme, dogmatisme en autoritarisme

in meer directe zin met elkaar samenhangen (Altemeyer & Hunsberger, 1992). Religieus fundamentalisme, dogmatisme en autoritarisme delen een ongenueanceerde absolute benadering van de wereld en hoe deze vorm zou moeten krijgen, door respectievelijk nadruk te leggen op de fundamentele juistheid van het eigen geloof en de eigen norm (Altemeyer & Hunsberger, 1992). Onderzoek laat dan ook zien dat beide positief samenhangen (Batson et al., 1993; Batson, Eidelman, Higley, & Russell, 2001; Batson, Floyd, Meyer, & Winner, 1999; Laythe, Finkel, & Kirkpatrick, 2001; Wylie & Forest, 1992). Daarnaast laat onderzoek van McHoskey (1996) zien dat open- en verdraagzaamheid ten aanzien van alternatieve religieuze werkelijkheden sterk negatief samenhangt met autoritarisme.

Verder laat onderzoek zien dat autoritarisme onder andere samenhangt met antipathieke vooroordelen (Adorno, 1982; Altemeyer & Hunsberger, 1992; Hunsberger & Jackson, 2005; Laythe, Finkel, & Kirkpatrick, 2001; McFarland, 1989). Dit wordt over het algemeen toegeschreven aan een gebrek aan inlevingsvermogen en relativering, weerstand jegens alles dat niet aan de gangbare norm voldoet, en het benaderen van problemen op een simplistische wijze, waarbij opvattingen sterk afhankelijk zijn van autoriteiten, en feiten irrelevant worden.

Een tweede verwachting is dan ook dat autoritarisme een mediërende factor is tussen de dimensie religieus geloof en antipathieke vooroordelen. De hypothesen luiden dan als volgt:

H13: Een positieve samenhang tussen dimensies van religiositeit en antipathieke vooroordelen wordt onder invloed van autoritarisme positiever, en een negatieve samenhang minder negatief.

H14: Religieus fundamentalisme en dogmatisme hangen positief samen met autoritarisme.

H15: Autoritarisme en antipathieke vooroordelen hangen positief met elkaar samen.

In het voorgaande hebben we gezien dat autoritarisme, door het benadrukken en versterken van de gangbare norm, bijdraagt aan de mate van identificatie met de religieuze institutie. Daarnaast is al naar voren gekomen dat religieuze instituties gezien kunnen worden als groepen die nadruk leggen op hiërarchische verhoudingen (Sidanius, Pratto, Van Laar, & Lewin, 2004). Hoe meer men zich dus identificeert met de religieuze institutie, des te meer zal men bezig zijn met het behoud van de sociale hiërarchische positie in de samenleving door het monopoliseren van wenselijke zaken ten koste van lagere sociale groepen, en het legitimeren van deze geconstrueerde ongelijkheid (Sidanius, Levin, Liu, & Pratto, 2000; Sidanius & Pratto, 2001). De hypothese luidt dan als volgt:

H16: Een positieve samenhang tussen dimensies van religiositeit en vooroordelen die ongelijkheid legitimeren wordt onder invloed van autoritarisme positiever, en een negatieve samenhang minder negatief.

H17: Autoritarisme en vooroordelen die ongelijkheid legitimeren hangen positief met elkaar samen.

Religieuze diversiteit

Tot slot noemen Scheepers, Gijsberts, & Hello (2002) de mate van religieuze diversiteit, ofwel de hoeveelheid religieuze denominaties in een land, als een contextuele factor die van invloed is op de samenhang tussen religiositeit en vooroordelen. Hierbij gaat het dus om de vraag in hoeverre

de samenhang tussen dimensies van religiositeit en diverse vooroordelen verschilt per land, en hoe dit te verklaren is.

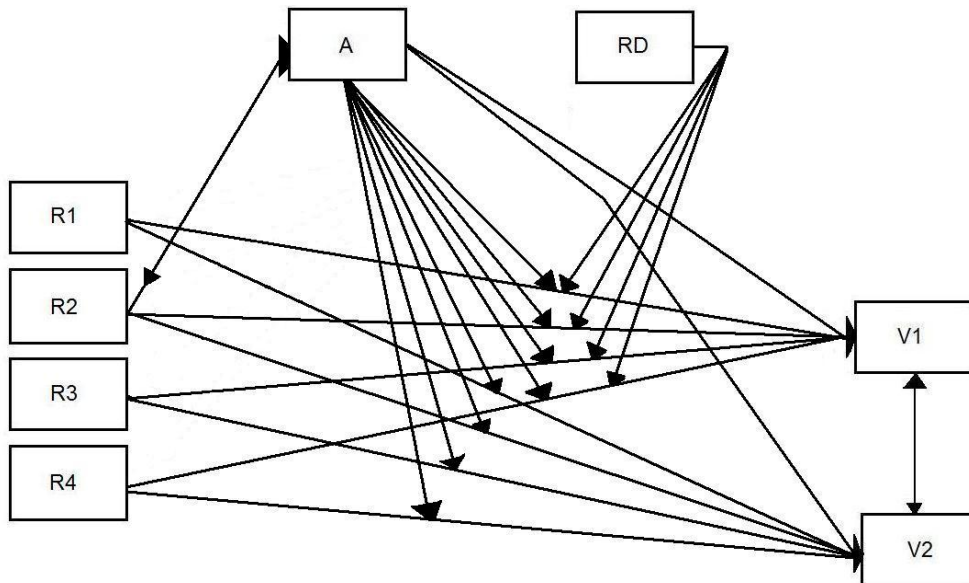
In het voorgaande is onder andere de realistische conflicttheorie aangehaald als verklaring voor de samenhang tussen religiositeit en antipathieke vooroordelen (Blalock, 1967; Blumer, 1958; Coser, 1956; Sherif, 1967). Het mechanisme hierachter is vermeende concurrentie van andere religieuze groepen. Het is in het licht daarvan aannemelijk dat een grotere hoeveelheid aan verschillende religieuze groepen meer gevoel van concurrentie oplevert (Scheepers, Gijsberts, & Hello, 2002). We hebben daarbij gezien dat de vooroordelen zich niet alleen tegen andere religieuze groepen richten omdat de bescherming van het marktaandeel van religieuze instituties, en de beperking van religieuze mobiliteit, vraagt om een bredere nadruk op wij-zij verhoudingen dan slechts op religieus vlak. Hierdoor ontstaan ook groepsconflicten langs bijvoorbeeld sociale of etnische lijnen, waardoor ook meer algemene antipathieke vooroordelen ontstaan (Scheepers, Gijsberts, & Hello, 2002). Bovendien is, zoals in commerciële markten, promotie de beste manier om religieuze mobiliteit te voorkomen. Aangezien God alleen voor de eigen groep kan zijn ontstaat er daardoor een negatieve attitude tegenover alle andere groepen in het algemeen, niet alleen religieuze groepen (Scheepers, Gijsberts, & Hello, 2002).

Deze concurrentie zal met name ervaren worden door mensen die zich sterk identificeren met de religieuze groep. Met name de dimensies religieuze praktijk en religieus geloof gaan in op integratie en identificatie met de religieuze groep. Omdat concurrentie en groepsverhoudingen bij deze dimensies het meest relevant is, is daarom de verwachting dat het effect van religieuze diversiteit op de samenhang tussen religiositeit en antipathieke vooroordelen voor deze dimensies het grootst is. Er wordt dus een interactie-effect verwacht van de mate van religieuze diversiteit in een land op de samenhang tussen dimensies van religiositeit en antipathieke vooroordelen, en dit effect zal het grootst zijn voor de dimensies religieuze praktijk en religieus geloof. De hypothese luidt dan als volgt:

H18: Een positieve samenhang tussen dimensies van religiositeit en antipathieke vooroordelen wordt onder invloed van een hoge mate van religieuze diversiteit positiever, en een negatieve samenhang minder negatief, en dit geldt met name voor de dimensies ‘religieuze praktijk’ en ‘religieus geloof’.

Theoretisch model

Uit het bovenstaande volgt het volgende model, dat de samenkomst is van alle hypothesen. Aan het eind van de resultatensectie is een overzicht van de hypothesen weergegeven.

Figuur 1: Padmodel religiositeit & vooroordelen

R1: Religieuze praktijk
R2: Religieus geloof
R3: Religieuze ervaring
R4: Religieuze saillantie
A: Autoritarisme
RD: Religieuze diversiteit
V1: Antipathieke vooroordelen
V2: Vooroordelen die ongelijkheid legitimeren

Data & Methoden

Data

Bij de analyse van dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van bestaande data uit de European Values Study. Hierbij zal de meest recente wave, daterend uit 2008, gebruikt worden om een zo actueel mogelijke analyse te bewerkstelligen.

European Values Study 2008 is een cross-cultureel survey, uitgevoerd in 47 Europese landen, waarin een breed scala aan onderwerpen omtrent bijvoorbeeld familie, arbeid, religiositeit, politiek, en waarden en normen bevraagd worden. Voor dit onderzoek worden elf van deze landen gebruikt, namelijk de landen die tevens in de RAMP data voorkomen, die onder andere een religieuze diversiteitsindex bevatten. Deze is van belang voor de cross-culturele vergelijking. Het gaat om de volgende landen: België, Denemarken, Finland, Groot-Brittannië, Hongarije, Italië, Nederland, Noorwegen, Polen, Portugal en Zweden. De vragen uit de data zijn door verschillende controlegroepen gecontroleerd op cross-culturele vergelijkbaarheid. Per land is een toevallige steekproef genomen uit de populatie, namelijk inwoners van achttien jaar of ouder. De data zijn verzameld door middel van gestructureerde interviews. Respons varieerde in de elf landen tussen de 45,6 en 69,5 procent. European Values Study hecht veel waarde aan de kwaliteit van de data, en garandeert per land een representatieve steekproef (EVS, www.europeanvaluesstudy.eu; GESIS, www.zacat.gesis.org).

Variabelen

In het onderstaande is een beschrijving gegeven van de operationalisatie van de variabelen, om zo te verhelderen hoe de items passen bij de theoretische concepten zoals beschreven in de theoretische inleiding. Appendix A bevat de letterlijke vragen die hiervoor gebruikt zijn.

Onafhankelijke variabelen:

Religieuze praktijk: Dit theoretisch concept is gemeten door een vraag over lidmaatschap van een religieuze denominatie, waarbij lidmaatschap als 1 en geen lidmaatschap als 0 gecodeerd is, en een vraag over de mate van bezoek aan religieuze diensten, waarbij een hoge score staat voor veel bezoek aan religieuze diensten. Hiermee wordt naadloos invulling gegeven aan deze dimensie zoals beschreven in het artikel van Scheepers, Gijsberts, & Hello (2002). Omdat de theoretisch veronderstelde samenhang tussen mate van bezoek aan religieuze diensten en antipathieke vooroordelen curvilinair is, zijn de zeven antwoordcategorieën voor deze vraag gedummificeerd. Hierbij is voor iedere antwoordcategorie een aparte variabele aangemaakt waarbij telkens respondenten met het desbetreffende antwoord gecodeerd zijn als 1, en de overigen als 0. In de analyse zullen deze dummies gebruikt worden om de richting van het verband inzichtelijk te maken. Beide vragen bevatten 0,1% missings, die listwise verwijderd zijn.

Religieus geloof: Dit theoretisch concept meet religieus particularisme en dogmatisme. Een vraag over de enige juistheid van het eigen geloof gaat in op religieus particularisme, en een drietal vragen over letterlijk geloof in religieuze zaken als de hemel, hel, en zonden, gaan in op dogmatisme. Hiervoor is een schaal opgemaakt, waarbij respondenten worden meegenomen in de analyse wanneer zij op drie van de vier vragen een geldig antwoord gegeven hebben. Hoe hoger de score, des te dogmatischer of religieus particularistischer de respondent. In totaal bevat deze schaal 4,7% missings. Het streven is om vanaf 5% missings stappen te ondernemen. In dit geval is daarom gekozen om deze listwise te verwijderen. De betrouwbaarheid van de schaal is goed

(Cronbach's alfa=0,79), waarbij verwijdering van items geen verbetering oplevert.

Religieuze ervaring: Deze dimensie gaat over de mate waarin men zich wel eens in contact voelt met het bovennatuurlijke, en de waarde die men hier aan hecht. Dit theoretisch concept is gemeten door een vraag over de mate waarin men zich, los van lidmaatschap van een religieuze denominatie of kerkbezoek, spiritueel voelt en hierin geïnteresseerd is, en een vraag over hoe belangrijk men God in het leven vindt. Daarmee sluiten ook deze vragen goed aan bij de dimensie zoals beschreven in het artikel van Scheepers, Gijsberts, & Hello (2002). Wederom is hier een schaal voor opgesteld. Omdat deze schaal slechts twee vragen bevat worden respondenten alleen meegenomen wanneer zij op beide vragen een geldig antwoord gegeven hebben. Hoe hoger de score, des te groter de religieuze ervaring van de respondent. In totaal bevat deze schaal 0,9% missings, die listwys verwijderd zijn. De betrouwbaarheid van de schaal is matig (Cronbach's alfa=0,58). De schaal bestaat echter uit slechts twee vragen, waardoor verwijdering van items onwenselijk is, en de betrouwbaarheid, gelet op het aantal items, als acceptabel beschouwd kan worden.

Religieuze saillantie: Deze dimensie gaat over de mate waarin het geloof een rol speelt in de dagelijkse besluitvorming. Dit theoretisch concept is gemeten door vragen over de mate waarin het geloof antwoord geeft op persoonlijke- of familiale problemen en kwesties. Wanneer het geloof hier antwoord op geeft zal men hiernaar handelen, en dus religieus saillantier zijn. Hiervan is een schaal opgesteld, waarbij respondenten worden meegenomen in de analyse wanneer zij op twee van de drie vragen een geldig antwoord gegeven hebben. Hoe hoger de score, des te groter de religieuze saillantie van de respondent. In totaal bevat deze schaal 22,3% missings, wat verre van acceptabel is. Om die reden is gekozen om een dummievariabele aan te maken voor alle respondenten met een ongeldige score. Op die manier ontstaan er twee groepen, waardoor respondenten met een geldige score vergeleken kunnen worden met respondenten met een ongeldige score, om zo te controleren of er grote verschillen tussen beide groepen zijn. De betrouwbaarheid van de schaal is zeer goed (Cronbach's alfa=0,80). Verwijdering van items brengt de betrouwbaarheid maximaal tot 0,81. Omdat dit verschil erg klein is, en de schaal slechts drie items bevat is er niet voor gekozen items te verwijderen.

Intermediaire variabelen

Autoritarisme: Voor het theoretisch concept autoritarisme is een schaal opgemaakt met vragen die ingaan op conservatisme, autoritaire onderwerping, en familiewaarden. Deze elementen passen in de eerder genoemde definitie van autoritarisme (Altemeyer, 1996). Hoe hoger de score, des te autoritairder de respondent. Respondenten worden meegenomen in de analyse wanneer zij op minstens drie van de vier vragen een geldig antwoord gegeven hebben. Het totale aantal missings voor deze schaal is 4,3%. Dit is wederom lager dan 5%, waardoor gekozen is de missings listwys te verwijderen. De betrouwbaarheid van de schaal is zeer matig (Cronbach's alfa=0,39). De betrouwbaarheid wordt niet beter wanneer items verwijderd worden. Ondanks dat de schaal uit slechts vier vragen bestaat is de betrouwbaarheid als matig te beschouwen.

Religieuze diversiteit: Een onderdeel van het onderzoek betreft cross-culturele vergelijking, namelijk de interactie van de mate van religieuze diversiteit in een land op de samenhang tussen dimensies van religiositeit en antipathieke vooroordelen. Bij de analyse van dit effect is de geïntegreerde dataset van EVS 2008 gebruikt, die alle 47 landen bevat, waaronder de elf landen

die in dit onderzoek gebruikt worden. Deze elf landen zijn, op basis van mate van religieuze diversiteit, onderverdeeld in drie groepen, namelijk een lage, gemiddelde, en hoge religieuze diversiteit. Dit onderscheid is gebaseerd op de RAMP data, die de mate van religieuze diversiteit in Europese landen bevatten. De formule hiervoor is: $(1 - \sum(X_n^2)) / (1 - 1/k)$, waarbij X staat voor de proportie per denominatie in een land en k voor het aantal denominaties. Hoe hoger de waarde, des te groter de religieuze diversiteit in het land. De onderverdeling van groepen voor dit onderzoek is als volgt: landen met een religieuze diversiteit lager dan 0,3 zijn gecodeerd als 'laag' (Denemarken, Noorwegen en Finland), een diversiteit tussen 0,3 en 0,6 als 'gemiddeld' (België, Finland, Italië, Portugal en Zweden), en een diversiteit boven 0,6 als 'hoog' (Groot-Brittannië, Hongarije en Nederland). De overige analyse, waarbij cross-culturele vergelijking geen rol speelt, is gebaseerd op de Nederlandse dataset.

Afhankelijke variabelen

Antipathieke vooroordelen: Antipathieke vooroordelen zijn vooroordelen die fundamenteel negatief zijn over het subject. Dit theoretisch concept wordt gemeten door de vraag of respondenten bezwaar zouden hebben tegen bepaalde groepen, zoals Joden, migranten, of homo's, als burens. Hiervoor is een schaal opgemaakt, waarbij een hoge score voor een grote mate aan antipathieke vooroordelen staat. Respondenten worden meegenomen in de analyse wanneer men een geldig antwoord op minimaal vijf van de zes vragen heeft gegeven. De totale schaal bevat 2.3% missings, die listwise verwijderd zijn. De betrouwbaarheid van de schaal is zeer goed (Cronbach's alfa=0,80). Verwijdering van items verbeterd deze betrouwbaarheid nauwelijks (maximaal tot 0,81). Behoud van de items weegt daarom zwaarder.

Vooroordelen die ongelijkheid legitimeren: Vooroordelen die ongelijkheid legitimeren gaan over een gebrek aan medeleven met groepen in een lagere sociaal-hiërarchische positie, en het monopoliseren van macht, status, en goederen. Dit theoretisch concept wordt gemeten door de vraag in welke mate respondenten begaan zijn met de leefomstandigheden van bepaalde groepen, zoals zieken, ouderen, migranten, en arme gezinnen in de samenleving. Hiervoor is een schaal opgemaakt, waarbij een hoge score voor een grote mate aan vooroordelen die ongelijkheid legitimeren staat. Respondenten worden meegenomen in de analyse wanneer zij op minimaal vier van de vijf vragen een geldig antwoord gegeven hebben. De totale schaal bevat 0,5% missings, die listwise verwijderd zijn. De betrouwbaarheid van de schaal is zeer goed (Cronbach's alfa=0,80). Verwijdering van items biedt geen hogere betrouwbaarheid.

Controlevariabelen

Leeftijd: De leeftijd per respondent is bepaald door het geboortjaar af te trekken van het jaar waarin de vragenlijst is afgenomen, namelijk 2008.

Opleidingsniveau: De European Values Study hanteert de ISCED-schaal (UNESCO, www.unesco.org) bij het indelen van het opleidingsniveau van respondenten, om tot een gestandaardiseerde maat te komen die internationale vergelijking mogelijk maakt. Deze schaal is dan ook internationaal erkend. Er wordt onderscheid gemaakt tussen zeven categorieën, van 'geen opleiding of lager dan basisschooldiploma' tot 'universitair masterdiploma'. Een hoge score staat voor een hoog opleidingsniveau.

Geslacht: Voor geslacht is een variabele aangemaakt waarbij score 0 als vrouw en score 1 als

man gecodeerd is.

Mate van urbanisatie: De European Values Study bevat een vraag over het aantal inwoners van de woonplaats van de respondent. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen acht categorieën, van ‘minder dan 2000 inwoners’ tot ‘meer dan 500.000 inwoners’. Een hoge score staat voor veel inwoners, en een hoge mate van urbanisatie.

In de onderstaande tabel zijn de beschrijvende statistieken van de bovenstaande theoretische concepten weergegeven. Het gaat om de schaalscores van de gezamenlijke items per theoretisch concept. Hiervoor is het bereik, het gemiddelde, en de standaarddeviatie opgenomen. Voor dichotome variabelen zijn percentages weergegeven. Het gaat om de statistieken van de Nederlandse dataset. Omdat religieuze diversiteit betrekking heeft op de geïntegreerde dataset is deze in de onderstaande tabel niet opgenomen. De verdeling hiervan is als volgt: 0,27% van de landen scoort ‘laag’, 0,46% scoort ‘gemiddeld’, en 0,27% scoort ‘hoog’ wat betreft religieuze diversiteit.

Tabel 1. Beschrijvende statistieken variabelen.

N=1419	Bereik	Gemiddelde	Standaarddeviatie
Lidmaatschap religieuze denominatie	0/1	51,6%	
Mate bezoek religieuze diensten: ‘nooit tot praktisch nooit’	0/1	46,6%	
Mate bezoek religieuze diensten: ‘minder dan eens per jaar’	0/1	4,9%	
Mate bezoek religieuze diensten: ‘eens per jaar’	0/1	8,7%	
Mate bezoek religieuze diensten: ‘op specifieke feestdagen’	0/1	13,5%	
Mate bezoek religieuze diensten: ‘eens per maand’	0/1	9,7%	
Mate bezoek religieuze diensten: ‘eens per week’	0/1	11,4%	
Mate bezoek religieuze diensten: ‘meer dan eens per week’	0/1	5,1%	
Religies geloof	0-1	0,33	0,33
Religieuze ervaring	0-1	0,52	0,28
Religieuze saillantie	0-1	0,41	0,42
Autoritarisme	0-1	0,31	0,27
Antipathieke vooroordelen	0-1	0,31	0,41
Vooroordelen die ongelijkheid legitimeren	0-1	0,57	0,13
Leeftijd	18-95	54,27	17,23
Geslacht vrouw	0/1	55%	
Geslacht man	0/1	45%	
Opleidingsniveau	0-6	3,2	1,46
Mate van urbanisatie	1-8	5,2	1,71

Bron: European Values Study, Nederlandse dataset (2008).

Resultaten

Factoranalyse

Nu er een omschrijving gegeven is van de afzonderlijke variabelen en hun items zal middels een factoranalyse gekeken worden of de items daadwerkelijk de beoogde theoretische concepten omvatten. Een factoranalyse is niet de ideale methode aangezien een aantal items dichotoom zijn. Echter, omdat het wel een beeld geeft van de multidimensionaliteit van begrippen, en in het kader van beschikbare tijd, is toch gekozen voor deze methode.

Religiositeit

Allereerst zal een factoranalyse uitgevoerd worden op de onafhankelijke variabelen, namelijk de religieuze dimensies. Er is gekozen voor een grotendeel factoranalyse omdat theoretisch de verwachting is dat de dimensies van religiositeit, hoewel afzonderlijk interessant, enigszins met elkaar samenhangen.

De initiële factoroplossing biedt op basis van eigen-waardes twee factoren met een totale verklaarde variantie van 60,27. De theoretische verwachting is dat er vier factoren zijn. Een factoroplossing met vier factoren biedt een totale verklaarde variantie van 74,52. Omdat dit beduidend hoger is dan de initiële factoroplossing met twee factoren is er gekozen voor een oplossing met vier factoren.

In tabel 2 zijn de communaliteiten en de factorladingen weergegeven voor een vierdimensionale oplossing. De communaliteiten zijn voldoende ($>.20$). De patroonmatrix laat zien dat de afzonderlijke items zoals verwacht met elkaar samenhangen, en laden op de bedoelde dimensies. Opvallend daarbij is dat de items omtrent lidmaatschap van een denominatie en mate van bezoek aan religieuze diensten negatief laden op de dimensie religieuze praktijk. In tegenstelling tot de overige dimensies betekent een hoge score voor deze items dus weinig religieuze praktijk. Wanneer de factorcorrelaties opgevraagd worden laten deze zien dat alle dimensies van religiositeit positief met elkaar correleren, met uitzondering van religieuze praktijk, die negatief met alle dimensies correleert. Omdat de factorladingen voor religieuze praktijk ook negatief zijn kan geconcludeerd worden dat alle dimensies van religiositeit positief correleren. Er zijn geen items die op meer dan één dimensie hoog laden. Ter conclusie is gekozen om een viertal dimensies te onderscheiden, zoals die in de patroon-matrix naar voren komen.

Tabel 2. Patroonmatrix en communaliteiten factoranalyse religiositeit.

	Factoren				Communaliteiten
	Religieus geloof	Religieuze saillantie	Religieuze praktijk	Religieuze ervaring	
Lidmaatschap denominatie	,042	-,012	-,821	,026	,738
Mate bezoek religieuze diensten	,184	,144	-,480	,126	,611
Geloof hel	,803	-,005	,055	-,053	,537
Geloof hemel	,546	,048	-,092	,171	,584
Geloof zonde	,585	,011	-,095	,105	,536
Religieus fundamentalisme	,425	,111	-,190	,106	,501
Mate spiritueel gevoel	,060	-,004	,034	,458	,231
Belang God	-,021	,073	-,350	,700	,926
Morele saillantie	-,039	,839	,076	,077	,660
Familiale saillantie	,023	,837	,040	,000	,695
Spirituele saillantie	,040	,610	-,120	-,091	,437

Bron: European Values Study, Nederlandse dataset (2008).

R²: 74,52

Vooroordelen

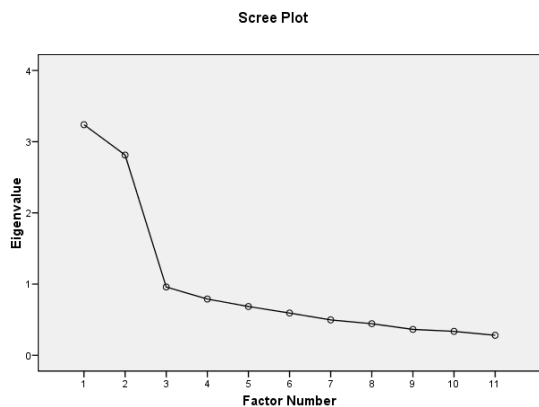
Vervolgens is een factoranalyse uitgevoerd op de afhankelijke variabelen, te weten metingen voor antipathieke vooroordelen en vooroordelen die ongelijkheid legitimeren. Er is opnieuw gekozen voor een geroeteerde factoranalyse omdat theoretisch de verwachting is dat de twee vormen van vooroordelen deels onderling samenhangen.

Tabel 3. Patroonmatrix en communaliteiten factoranalyse vooroordelen.

	Factoren		Communaliteiten
	Antipathieke vooroordelen	Vooroordelen die ongelijkheid legitimeren	
Weerstand ander ras	,691	-,024	,477
Weerstand Moslims	,660	,004	,436
Weerstand immigranten	,705	-,001	,498
Weerstand homo's	,689	-,019	,475
Weerstand Joden	,718	,005	,516
Weerstand zigeuners	,504	,020	,255
Ongelijkheid bejaarden	-,089	,623	,392
Ongelijkheid werkelozen	-,007	,732	,535
Ongelijkheid immigranten	,154	,564	,348
Ongelijkheid zieken en gehandicapten	-,050	,741	,550
Ongelijkheid arme gezinnen	-,007	,711	,505

Bron: European Values Study, Nederlandse dataset (2008).

R²: 55,01

Figuur 2. Scree plot factoranalyse vooroordelen.

Bron: European Values Study, Nederlandse dataset (2008).

De initiële factoroplossing biedt op basis van eigen-waardes twee factoren met een totale verklaarde variantie van 55,01. Dit komt overeen met de theoretische verwachting. Figuur 1 laat duidelijk zien dat de toename in verklaarde variantie na de tweede factor bijzonder afneemt. De patroon-matrix laat duidelijk zien dat de afzonderlijke items op de beoogde dimensies laden, en geen overlap vertonen. De communaliteiten zijn voldoende (>.20). Te concluderen valt dat de factoranalyse het onderscheid tussen de verwachte twee dimensies van vooroordelen bevestigd.

Tot slot is in tabel 4 de samenhang tussen beide dimensies van vooroordelen weergegeven. Hierin is te zien dat beide vrijwel onafhankelijk van elkaar zijn.

Tabel 4. Factorcorrelaties vooroordelen.

Factor	Antipathieke vooroordelen	Vooroordelen die ongelijkheid legitimeren
Antipathieke vooroordelen	1	,030
Vooroordelen die ongelijkheid legitimeren	,030	1

Bron: European Values Study, Nederlandse dataset (2008).

Autoritarisme

Tot slot is er een factoranalyse uitgevoerd voor autoritarisme. Er is gekozen voor een ongeroteerde oplossing omdat er theoretisch sprake is van één factor.

Tabel 5. Factormatrix factoranalyse autoritarisme.

	Autoritarisme	
	Factoren	Communaliteiten
Gehoorzaamheid opvoeding	,435	.189
Ouders recht op liefde & respect	,480	,230
Behoud maatschappij	,288	,083
Democratie en sterk leiderschap	,349	,122

Bron: European Values Study, Nederlandse dataset (2008).

R²: 36,30

De initiële factoroplossing biedt op basis van eigen-waardes één factor met een totale verklaarde variantie van 36,30. Dit komt overeen met de theoretische verwachting. We zien dat de communaliteiten niet allemaal voldoende zijn (>.20), wat begrijpelijk is gezien de matige betrouwbaarheid van de schaal die eerder geconstateerd werd. De vragenlijst bevat echter geen goede alternatieve vragen die passen in de definitie van autoritarisme zoals beschreven door Altemeyer (1996). Daarom wordt er toch gekozen deze schaal te hanteren, met de kanttekening dat er voorzichtigheid geboden is bij conclusies die verbonden worden aan resultaten waarbij dit theoretisch concept een rol speelt.

Regressie

In het bovenstaande is vastgesteld dat de afzonderlijke items op verwachte wijze samenhangen en zo de beoogde schalen vormen. Deze schalen zullen nu gebruikt worden om, middels regressie, antwoord te geven op de eerder genoemde hypothesen.

Wanneer voor de bovenstaande theoretische concepten een puntenwolk wordt opgevraagd, laat deze zien dat de variabelen voldoen aan eisen van lineariteit en homoscedasticiteit. De variantie van de residuen lijkt onafhankelijk te zijn van de afhankelijke variabelen, en er is geen sprake van een curve in de puntenwolken. Echter, de variabele 'antipathieke vooroordelen' voldeed niet aan de eis van normale verdeeldheid. Daarom is gekozen om de codering van deze variabele aan te passen. Veruit de meeste respondenten bevonden zich in de op een na laagste score van de variabele. De drie hoogst mogelijke scores, namelijk 0,667, 0,833, en 1 zijn daarom gegroepeerd tot score 1, waardoor er vier van de zes mogelijke scores overblijven. Hierdoor ontstaat een normale verdeling.

Dimensies van religiositeit en vooroordelen

Eerst zal het effect van dimensies van religiositeit op verschillende vooroordelen behandeld worden. Daarbij zijn telkens alle dimensies in de analyse opgenomen om zo voor elkaar te controleren. Daarnaast zijn ook de controlevariabelen toegevoegd, om te toetsen of het effect van religiositeit in stand blijft wanneer voor deze variabelen gecontroleerd wordt. Omdat theoretisch verondersteld werd dat de richting van het verband tussen mate van bezoek aan religieuze diensten en antipathieke vooroordelen curvilineair was, is deze in model 1 niet opgenomen. Deze zal later afzonderlijk behandeld worden.

Model 1 laat de resultaten van de regressie analyse zien van dimensies van religiositeit op antipathieke vooroordelen. Daarin is te zien dat lidmaatschap van een religieuze denominatie, en de dimensies religieus geloof en religieuze ervaring een significante predictor zijn voor antipathieke vooroordelen, met respectievelijk tweemaal een positief en één negatief verband. Daaruit volgt: mensen die lid zijn van een religieuze denominatie hebben meer antipathieke vooroordelen dan mensen die geen lid zijn van een religieuze denominatie; hoe meer religieus fundamentalistisch of dogmatisch, des te meer antipathieke vooroordelen; hoe meer religieuze ervaringen, des te minder antipathieke vooroordelen. Er is geen effect van religieuze saillantie, en geen verschil tussen respondenten die wel of niet een geldig antwoord gegeven hadden over religieuze saillantie. Van de controlevariabelen is leeftijd en opleidingsniveau significant, met respectievelijk een positief en negatief verband. Daaruit volgt: hoe oude, des te meer antipathieke vooroordelen, en hoe hoger het opleidingsniveau, des te minder antipathieke vooroordelen.

Model 2 laat de resultaten van de regressie analyse zien tussen dimensies van religiositeit en vooroordelen die ongelijkheid legitimeren. Daarin is te zien dat lidmaatschap van een religieuze denominatie en de dimensie religieuze saillantie geen significante predictor zijn. Daarbij is er geen onderscheid tussen respondenten die wel of niet een geldig antwoord gegeven hadden gegeven over religieuze saillantie. Mate van bezoek aan religieuze diensten, en de dimensies religieus geloof en religieuze ervaring zijn daarentegen wel een significante predictor voor vooroordelen die ongelijkheid legitimeren. Daarbij is de richting van de samenhang respectievelijk negatief, positief, en negatief. Daaruit volgt: hoe meer men religieuze diensten bezoekt, des te minder vooroordelen die ongelijkheid legitimeren; hoe meer religieus fundamentalistisch of dogmatisch, des te meer vooroordelen die ongelijkheid legitimeren; hoe meer religieuze ervaringen, des te minder vooroordelen die ongelijkheid legitimeren. Verder is

leeftijd wederom significant. Daarbij geldt: Hoe hoger de leeftijd, des te minder vooroordelen die ongelijkheid legitimeren.

Daaruit valt te concluderen dat hypothesen 1, 5, 6, 7, en 8 bevestigd en hypothesen 3, 4, 9, en 10 verworpen worden. Aan het eind van de resultatensectie is een overzicht van de hypothesen en de geconstateerde effecten weergegeven.

Tabel 6. Regressie religiositeit op vooroordelen.

N=1419	Model 1 (Antipathieke vooroordelen)			Model 2 (vooroordelen die ongelijkheid legitimeren)		
	B	Beta	Significantie	B	Beta	Significantie
Lidmaatschap denominatie	,068	,082	,040*	,018	,069	,081
Mate bezoek religieuze diensten	-	-	-	-,036	-,086	,038*
Religieus geloof	,105	,084	,044*	,032	,082	,049*
Religieuze ervaring	-,136	-,091	,022*	-,065	-,142	,000**
Religieuze saillantie	,024	,024	,448	-,010	-,032	,321
Missing op religieuze saillantie	-,021	-,019	,513	,015	,044	,126
Leeftijd	,003	,137	,000**	-,002	-,203	,000**
Geslacht	,025	,030	,300	,009	,037	,206
Opleidingsniveau	-,034	-,119	,000**	-,004	-,045	,154
Mate van urbanisatie	-,004	-,017	,560	-,002	-,034	,254

*significant bij $p < 0,05$; **significant bij $p < 0,01$. Tweezijdig getoetst.

Model 1: $R^2=0,064$ / Model 2: $R^2=0,068$

Bron: European Values Study, Nederlandse dataset (2008).

Tabel 7 geeft de correlatie analyse van dimensies van religiositeit weer. Daarin is te zien dat alle dimensies van religiositeit significant met elkaar correleren.

Tabel 8 geeft de correlatie analyse van antipathieke vooroordelen en vooroordelen die ongelijkheid legitimeren weer. Daarin is te zien dat deze niet significant correleren. Opvallend is dat de samenhang uitzonderlijk laag is.

Daaruit valt te concluderen dat hypothese 11 bevestigd en hypothese 12 verworpen wordt.

Tabel 7. Correlatie analyse religiositeit.

Model 3					
N=1171	Lidmaatschap denominatie	Mate bezoek religieuze diensten	Religieus geloof	Religieuze ervaring	Religieuze saillantie
Lidmaatschap denominatie	1	,628 (,000)**	,549 (,000)**	,523 (,000)**	,302 (,000)**
Mate bezoek religieuze diensten	,628 (,000)**	1	,592 (,000)**	,554 (,000)**	,387 (,000)**
Religieus geloof	,529 (,000)**	,592 (,000)**	1	,608 (,000)**	,420 (,000)**
Religieuze ervaring	,523 (,000)**	,554 (,000)**	,608 (,000)**	1	,262 (,000)**
Religieuze saillantie	,302 (,000)**	,387 (,000)**	,420 (,000)**	,262 (,000)**	1

**significant bij $p < 0,01$. Tweezijdig getoetst.

Bron: European Values Study, Nederlandse dataset (2008).

Tabel 8. Correlatie analyse vooroordelen.

Model 4		
N=1419	Antipathieke vooroordelen	Vooroordelen die ongelijkheid legitimeren
Antipathieke vooroordelen	1	,015 (,560)
Vooroordelen die ongelijkheid legitimeren	,015 (,560)	1

Bron: European Values Study, Nederlandse dataset (2008).

Bezoek religieuze diensten en antipathieke vooroordelen

Vervolgens zal de curvilinaire aanname tussen mate van bezoek aan religieuze diensten en antipathieke vooroordelen behandeld worden. Daarbij zal eerst de richting van het verband getoond worden aan de hand van de dummy variabelen, te weten de afzonderlijke antwoordcategorieën voor de vraag over mate van bezoek aan religieuze diensten. Vervolgens zal er een regressieanalyse uitgevoerd worden van het volledige item 'mate van bezoek aan religieuze diensten' en ditzelfde item gekwadraterd om zo te toetsen of er sprake is van een significant lineair of curvilinair verband.

In model 5 is de regressieanalyse van de verschillende antwoordcategorieën op antipathieke vooroordelen weergegeven. Daarin is te zien dat de richting van het effect niet lineair lijkt te zijn. Echter, met uitzondering van de antwoordcategorie 'eens per week' zijn geen van de effecten significant, dus de verschillen tussen de antwoordcategorieën zijn niet erg groot. Model 6 laat zien dat zowel het lineaire als het curvilinaire verband geen significante predictor zijn voor antipathieke vooroordelen. Er is dus geen sprake van een curvilinair, noch een lineair verband. Daaruit valt te concluderen dat hypothese 2 verworpen wordt.

Tabel 9. Regressie dummies mate bezoek religieuze diensten op antipathieke vooroordelen.

Model 5			
N=1419	B	Beta	Significantie
Mate bezoek religieuze diensten: 'nooit tot praktisch nooit' (Referentiecategorie)			
Mate bezoek religieuze diensten: 'minder dan eens per jaar'	-,012	-,010	,714
Mate bezoek religieuze diensten: 'eens per jaar'	-,048	-,054	,052
Mate bezoek religieuze diensten: 'op specifieke feestdagen'	,002	,003	,922
Mate bezoek religieuze diensten: 'eens per maand'	-,010	-,012	,666
Mate bezoek religieuze diensten: 'eens per week'	,045	,057	,042*
Mate bezoek religieuze diensten: 'meer dan eens per week'	,003	,003	,916

*significant bij $p < 0,05$; Tweezijdig getoetst.

$R^2=0,705$

Bron: European Values Study, Nederlandse dataset (2008).

Tabel 10. Regressie mate bezoek religieuze diensten en kwadratensom op antipathieke vooroordelen.

Model 6			
N=1419	B	Beta	Significantie
Mate bezoek religieuze diensten	-,135	-,160	,205
Mate bezoek religieuze diensten ²	,161	,193	,126

$R^2=0,001$

Bron: European Values Study, Nederlandse dataset (2008).

Religieus geloof, autoritarisme en vooroordelen

Vervolgens zal de rol van autoritarisme getoetst worden. Theoretisch was de verwachting dat autoritarisme een mediërende rol speelt tussen religieus geloof en de dimensies van vooroordelen, en een interactie effect vertoond op de samenhang tussen dimensies van religiositeit en de dimensies van vooroordelen. Daarbij zal eerst de samenhang tussen dimensies van religiositeit en autoritarisme behandeld worden, om vervolgens de samenhang tussen autoritarisme en de dimensies van vooroordelen te toetsen. Tot slot zal het interactie effect behandeld worden.

Model 7 laat de resultaten van de regressie analyse zien van dimensies van religiositeit op autoritarisme. Daarin is te zien dat religieus geloof en religieuze ervaring een significante predictor zijn voor autoritarisme. De samenhang is daarbij zoals verwacht respectievelijk positief en negatief, dus hoe meer religieus fundamentalistisch of dogmatisch, des te autoritairder, en hoe meer religieuze ervaringen, des te minder autoritair. Daarbij zijn alle controlevariabelen met uitzondering van mate van urbanisatie tevens een significante predictor voor autoritarisme. De richting van de verbanden is als volgt: hoe hoger de leeftijd, des te autoritairder; mannen zijn

autoritairder dan vrouwen; hoe lager het opleidingsniveau, des te autoritairder.

Model 8 laat de resultaten van de regressie analyse zien van dimensies van religiositeit en autoritarisme op antipathieke vooroordelen. Daaruit blijkt dat autoritarisme, lidmaatschap van een denominatie, en de religieuze dimensie ‘religieuze ervaring’ significante predictoren zijn voor antipathieke vooroordelen. Deze samenhang is zoals verwacht respectievelijk positief, positief en negatief. Daaruit volgt: hoe autoritairder, des te meer antipathieke vooroordelen; mensen die lid zijn van een religieuze denominatie hebben meer antipathieke vooroordelen dan mensen die geen lid zijn van een religieuze denominatie; hoe meer religieuze ervaringen, des te minder antipathieke vooroordelen. Verder zijn de controlevariabelen leeftijd en opleidingsniveau een significante predictor, met respectievelijk een positieve en negatieve samenhang, dus hoe hoger de leeftijd, des te meer antipathieke vooroordelen, en hoe hoger het opleidingsniveau, des te minder antipathieke vooroordelen. Model 9 laat de resultaten van de regressie analyse zien van dimensies van religiositeit en autoritarisme op vooroordelen die ongelijkheid legitimeren. Daaruit blijkt dat autoritarisme geen significante predictor is voor vooroordelen die ongelijkheid legitimeren. De dimensie ‘religieuze ervaring’ is daarentegen wel een significante predictor met een negatieve samenhang, dus hoe meer religieuze ervaringen, des te minder vooroordelen die ongelijkheid legitimeren. Verder is de controlevariabele leeftijd een significante predictor. Daarbij geldt: hoe hoger de leeftijd, des te minder vooroordelen die ongelijkheid legitimeren.

Daarmee kan geconcludeerd worden dat hypothese 13 en 15 bevestigd worden, en hypothese 17 verworpen wordt.

Tabel 11. Regressie autoritarisme en religieus geloof.

Model 7 (Autoritarisme)			
N=1419	B	Beta	Significantie
Lidmaatschap religieuze denominatie	,033	,059	,112
Mate bezoek religieuze diensten	,022	,024	,543
Religieus geloof	,119	,144	,000**
Religieuze ervaring	-,094	-,096	,011*
Religieuze saillantie	,036	,055	,071
Missing op religieuze saillantie	,024	,032	,238
Leeftijd	,001	,068	,020*
Geslacht	,030	,055	,045*
Opleidingsniveau	-,055	-,292	,000**
Mate van urbanisatie	-,008	-,049	,076

*significant bij $p < 0,05$; **significant bij $p < 0,01$. Tweezijdig getoetst.

Model 7: $R^2=0,174$

Bron: European Values Study, Nederlandse dataset (2008).

Tabel 12. Regressie autoritarisme en vooroordelen.

Model 8 (Antipathieke vooroordelen)				Model 9 (Vooroordelen die ongelijkheid legitimeren)			
N=1419	B	Beta	Significantie	N=1419	B	Beta	Significantie
Autoritarisme	,213	,141	,000**	Autoritarisme	,004	,008	,799
Lidmaatschap religieuze denominatie	,113	,082	,046*	Lidmaatschap religieuze denominatie	,018	,069	,080
Mate bezoek religieuze diensten	,061	,073	,064	Mate bezoek religieuze diensten	,020	,059	,103
Religieus geloof	,081	,065	,119	Religieus geloof	,030	,079	,060
Religieuze ervaring	-,112	-,081	,048*	Religieuze ervaring	-,066	-,143	,000**
Religieuze saillantie	,015	,015	,637	Religieuze saillantie	-,009	-,028	,378
Missing op religieuze saillantie	-,016	-,014	,616	Missing op religieuze saillantie	,015	,044	,124
Leeftijd	,003	,126	,000**	Leeftijd	-,001	-,201	,000**
Geslacht	,020	,024	,411	Geslacht	,009	,034	,249
Opleidingsniveau	-,022	-,078	,017*	Opleidingsniveau	-,004	-,043	,194
Mate van urbanisatie	-,003	-,011	,695	Mate van urbanisatie	-,002	-,030	,301

*significant bij $p < 0,05$; **significant bij $p < 0,01$. Tweezijdig getoetst.

Model 8: $R^2=0,081$ / Model 9: $R^2=0,066$

Bron: European Values Study, Nederlandse dataset (2008).

Vervolgens zal het interactie effect van autoritarisme op de samenhang tussen dimensies van religiositeit en vooroordelen behandeld worden. Bij de regressieanalyse zijn telkens de afzonderlijke dimensies van religiositeit, autoritarisme, het interactie effect van autoritarisme op de samenhang tussen dimensies van religiositeit en vooroordelen, en de controlevariabelen meegenomen. Omdat deze resultaten nogal omvangrijk zijn is ervoor gekozen om in de onderstaande tabel alleen de interactie effecten van autoritarisme op de samenhang tussen dimensies van religiositeit en vooroordelen weer te geven. De effecten van de afzonderlijke dimensies van religiositeit en autoritarisme wijken nauwelijks af van de effecten zoals weergegeven in de bovenstaande modellen.

Model 10 en 11 geven de interactie effecten van autoritarisme op de samenhang tussen dimensies van religiositeit en verschillende vooroordelen weer. Daarin is te zien dat de samenhang tussen dimensies van religiositeit en verschillende vooroordelen niet afhankelijk is van autoritarisme.

Daarmee kan geconcludeerd worden dat hypothese 14 verworpen wordt.

Tabel 13. Interactie autoritarisme op dimensies religiositeit en vooroordelen.

Model 10 (Antipathieke vooroordelen)				Model 11 (Vooroordelen die ongelijkheid legitimeren)			
N=1419	B	Beta	Significantie	N=1419	B	Beta	Significantie
Lidmaatschap religieuze denominatie*autoritarisme	-,012	-,007	,803	Lidmaatschap religieuze denominatie*autoritarisme	-,013	-,013	,625
Mate bezoek religieuze diensten*autoritarisme	-,040	-,013	,618	Mate bezoek religieuze diensten*autoritarisme	,023	,015	,579
Religieus geloof*autoritarisme	-,029	-,037	,167	Religieus geloof*autoritarisme	-,007	-,005	,849
Religieuze ervaring*autoritarisme	-,010	-,011	,677	Religieuze ervaring*autoritarisme	-,002	-,001	,958
Religieuze saillantie*autoritarisme	-,015	-,024	,410	Religieuze saillantie*autoritarisme	-,010	-,034	,251

Model 10: $R^2=0,001$ / Model 11: $R^2=0,001$

Bron: European Values Study, Nederlandse dataset (2008).

Religieuze diversiteit

Tot slot zal het interactie effect van de mate van religieuze diversiteit in een land op de samenhang tussen dimensies van religiositeit en antipathieke vooroordelen behandeld worden. Deze analyse gaat over cross-culturele vergelijking, en is dus gebaseerd op de elf landen van de geïntegreerde dataset, te weten: België, Denemarken, Finland, Groot-Brittannië, Hongarije, Italië, Nederland, Noorwegen, Polen, Portugal en Zweden. Daarbij zijn wederom telkens de afzonderlijke dimensies van religiositeit, het interactie effect van religieuze diversiteit op de samenhang tussen religiositeit en antipathieke vooroordelen, en de controlevariabelen opgenomen in de analyse. De interactie effecten worden echter per dimensie van religiositeit apart behandeld in afzonderlijke tabellen.

In de tabellen is te zien dat, met uitzondering van lidmaatschap van een religieuze denominatie, zowel de directe effecten als de interactie effecten significant zijn. De samenhang tussen dimensies van religiositeit, met uitzondering van lidmaatschap van een denominatie, en antipathieke vooroordelen is dus afhankelijk van de mate van religieuze diversiteit in een land. Opvallend is dat de richting van het interactie effect negatief is, wat tegen de verwachting in druist. Een positieve samenhang tussen dimensies van religiositeit en antipathieke vooroordelen wordt dus minder positief, en een negatieve samenhang negatiever naarmate de religieuze diversiteit groter wordt. Daarnaast blijkt dat de verwachting dat er een sterker effect uitgaat van lidmaatschap van een denominatie, bezoek aan religieuze diensten, en religieus geloof, niet volledig opgaat, aangezien lidmaatschap van een denominatie niet significant is. Omdat de richting van het effect en het verschil in effect per dimensie niet overeenkomt met de verwachting kan geconcludeerd worden dat hypothese 18 verworpen wordt. In de discussie zal een alternatieve verklaring voor de negatieve richting van het effect besproken worden.

Tabel 14. Interactie religieuze diversiteit op lidmaatschap religieuze denominatie en antipathieke vooroordelen.

Model 12 (Antipathieke vooroordelen)			
N=11152	B	Beta	Significantie
Lidmaatschap denominatie	,011	,012	,325
Mate bezoek religieuze diensten	,055	,039	,003**
Religieus geloof	,098	,087	,000**
Religieuze ervaring	-,078	-,053	,000**
Religieuze saillantie	,031	,031	,006**
Religieuze diversiteit	-,035	-,036	,000**
Lidmaatschap denominatie*Religieuze diversiteit	-,061	-,026	,008**
Leeftijd	,001	,048	,000**
Geslacht	,044	,054	,000**
Opleidingsniveau	-,034	-,119	,000**
Mate van urbanisatie	-,006	-,036	,000**

*significant bij $p < 0,05$; **significant bij $p < 0,01$. Tweezijdig getoetst.

$R^2=,044$

Bron: European Values Study, geïntegreerde dataset: België, Denemarken, Finland, Groot-Brittannië, Hongarije, Italië, Nederland, Noorwegen, Polen, Portugal en Zweden (2008).

Tabel 15. Interactie religieuze diversiteit op mate bezoek religieuze diensten en antipathieke vooroordelen.

Model 13 (Antipathieke vooroordelen)			
N=11152	B	Beta	Significantie
Lidmaatschap denominatie	,017	,019	,104
Mate bezoek religieuze diensten	,054	,038	,004**
Religieus geloof	,085	,076	,000**
Religieuze ervaring	-,078	-,053	,000**
Religieuze saillantie	,031	,031	,006**
Religieuze diversiteit	-,041	-,042	,000**
Mate bezoek religieuze diensten*Religieuze diversiteit	-,237	-,067	,000**
Leeftijd	,001	,049	,000**
Geslacht	,045	,055	,000**
Opleidingsniveau	-,033	-,177	,000**
Mate van urbanisatie	-,006	-,035	,000**

*significant bij $p < 0,05$; **significant bij $p < 0,01$. Tweezijdig getoetst.

$R^2=,048$

Bron: European Values Study, geïntegreerde dataset: België, Denemarken, Finland, Groot-Brittannië, Hongarije, Italië, Nederland, Noorwegen, Polen, Portugal en Zweden (2008).

Tabel 16. Interactie religieuze diversiteit op religieus geloof en antipathieke vooroordelen.

Model 14 (Antipathieke vooroordelen)			
N=11152	B	Beta	Significantie
Lidmaatschap denominatie	,018	,020	,088
Mate bezoek religieuze diensten	,040	,028	,035*
Religieus geloof	,091	,091	,000**
Religieuze ervaring	-,078	-,053	,000**
Religieuze saillantie	,030	,030	,008**
Religieuze diversiteit	-,057	-,058	,000**
Mate bezoek religieuze diensten*Religieuze diversiteit	-,199	-,076	,000*
Leeftijd	,001	,050	,000*
Geslacht	,044	,054	,000**
Opleidingsniveau	-,034	-,118	,000**
Mate van urbanisatie	-,006	-,035	,000**

*significant bij $p < 0,05$; **significant bij $p < 0,01$. Tweezijdig getoetst.

$R^2=,049$

Bron: European Values Study, geïntegreerde dataset: België, Denemarken, Finland, Groot-Brittannië, Hongarije, Italië, Nederland, Noorwegen, Polen, Portugal en Zweden (2008).

Tabel 17. Interactie religieuze diversiteit op religieuze ervaring en antipathieke vooroordelen.

Model 15 (Antipathieke vooroordelen)			
N=11152	B	Beta	Significantie
Lidmaatschap denominatie	,015	,016	,174
Mate bezoek religieuze diensten	,048	,034	,010*
Religieus geloof	,092	,082	,000**
Religieuze ervaring	-,075	-,051	,000**
Religieuze saillantie	,030	,030	,008**
Religieuze diversiteit	-,052	-,053	,000**
Mate bezoek religieuze diensten*Religieuze diversiteit	-,206	-,060	,000**
Leeftijd	,001	,050	,000**
Geslacht	,044	,054	,000**
Opleidingsniveau	-,033	-,116	,000**
Mate van urbanisatie	-,006	-,035	,000**

*significant bij $p < 0,05$; **significant bij $p < 0,01$. Tweezijdig getoetst.

$R^2=,047$

Bron: European Values Study, geïntegreerde dataset: België, Denemarken, Finland, Groot-Brittannië, Hongarije, Italië, Nederland, Noorwegen, Polen, Portugal en Zweden (2008).

Tabel 18. Interactie religieuze diversiteit op religieuze saillantie en antipathieke vooroordelen.

Model 16			
(Antipathieke vooroordelen)			
N=11152	B	Beta	Significantie
Lidmaatschap denominatie	,008	,009	,452
Mate bezoek religieuze diensten	,051	,036	,006**
Religieus geloof	,094	,083	,000**
Religieuze ervaring	-,081	-,055	,000*
Religieuze saillantie	,033	,034	,003**
Religieuze diversiteit	-,047	-,048	,000**
Mate bezoek religieuze diensten*Religieuze diversiteit	-,101	-,043	,000**
Leeftijd	,001	,048	,000**
Geslacht	,043	,053	,000**
Opleidingsniveau	-,034	-,118	,000**
Mate van urbanisatie	-,006	-,035	,000**

*significant bij $p < 0,05$; **significant bij $p < 0,01$. Tweezijdig getoetst.

$R^2=,046$

Bron: European Values Study, geïntegreerde dataset: België, Denemarken, Finland, Groot-Brittannië, Hongarije, Italië, Nederland, Noorwegen, Polen, Portugal en Zweden (2008).

Tabel 19. Overzicht hypothesen en bevindingen.

Hypothese	Conclusie	Richting effect
H1: Mensen die lid zijn van een religieuze denominatie hebben meer antipathieke vooroordelen dan mensen die niet lid zijn van een religieuze denominatie	Bevestigd	Positief
H2: mensen die middelmatig vaak religieuze diensten bezoeken hebben meer antipathieke vooroordelen dan mensen die weinig of veel religieuze diensten bezoeken	Verworpen	Niet significant
H3: Mensen die lid zijn van een religieuze denominatie hebben meer vooroordelen die ongelijkheid legitimeren dan mensen die niet lid zijn van een religieuze denominatie	Verworpen	Niet significant
H4: Naarmate men meer religieuze diensten bezoekt, zal men meer vooroordelen die ongelijkheid legitimeren hebben.	Verworpen	Negatief
H5: Naarmate men meer religieus fundamentalistisch en dogmatisch is, zal men meer antipathieke vooroordelen hebben.	Bevestigd	Positief
H6: Naarmate men meer religieus fundamentalistisch en dogmatisch is, zal men meer vooroordelen die ongelijkheid legitimeren hebben.	Bevestigd	Positief
H7: Naarmate men meer religieuze ervaringen heeft, zal men minder antipathieke vooroordelen hebben.	Bevestigd	Negatief
H8: Naarmate men meer religieuze ervaringen heeft, zal men minder vooroordelen die ongelijkheid legitimeren hebben.	Bevestigd	Negatief
H9: Naarmate de religieuze saillantie groter is, zal men minder antipathieke vooroordelen hebben.	Verworpen	Niet significant
H10: Naarmate de religieuze saillantie groter is, zal men minder vooroordelen die ongelijkheid legitimeren hebben.	Verworpen	Niet significant
H11: De dimensies van religiositeit hangen positief met elkaar samen.	Bevestigd	Positief
H12: Antipathieke vooroordelen en vooroordelen die ongelijkheid legitimeren hangen positief met elkaar samen.	Verworpen	Niet significant
H13: Een positieve samenhang tussen dimensies van religiositeit en antipathieke vooroordelen wordt onder invloed van autoritarisme positiever, en een negatieve samenhang minder negatief.	Verworpen	Niet significant
H14: Religieus fundamentalisme en dogmatisme hangen positief samen met autoritarisme.	Bevestigd	Positief
H15: Autoritarisme en antipathieke vooroordelen hangen positief met elkaar samen.	Bevestigd	Positief
H16: Een positieve samenhang tussen dimensies van religiositeit en vooroordelen die ongelijkheid legitimeren wordt onder invloed van autoritarisme positiever, en een negatieve samenhang minder negatief.	Verworpen	Niet significant
H17: Autoritarisme en vooroordelen die ongelijkheid legitimeren hangen positief met elkaar samen.	Verworpen	Niet significant
H18: Een positieve samenhang tussen dimensies van religiositeit en antipathieke vooroordelen wordt onder invloed van een hoge mate van religieuze diversiteit positiever, en een negatieve samenhang minder negatief, en dit geldt met name voor de dimensies 'religieuze praktijk' en 'religieus geloof'.	Verworpen	Negatief

Conclusie & Discussie

In dit onderzoek is getracht de veelvoud aan inzichten en theorieën omtrent de samenhang tussen religiositeit en vooroordelen samen te brengen en te toetsen, om zo tot een overzichtelijk en synthetisch geheel te komen. Daarbij ging het met name om drie zaken, namelijk de multidimensionaliteit van religiositeit en vooroordelen, de rol van autoritarisme, en cross-culturele vergelijking. In het onderstaande worden de bevindingen en hun implicaties voor dit onderwerp en vervolgonderzoek besproken.

Religiositeit en vooroordelen

Allereerst laat dit onderzoek wederom zien dat religiositeit en vooroordelen in ieder geval deels met elkaar samenhangen, en dat de richting van deze samenhang niet voor iedere dimensie van religiositeit hetzelfde is. Daarbij geldt dat een intrinsieke benadering van religiositeit, en het in contact voelen met het bovennatuurlijke leidt tot minder vooroordelen, terwijl lidmaatschap van een religieuze denominatie en met name religieus fundamentalisme en dogmatisme leiden tot meer vooroordelen.

Interessant is dat dit, met uitzondering van lidmaatschap van een religieuze denominatie, voor zowel antipathieke vooroordelen als voor vooroordelen die ongelijkheid legitimeren geldt, terwijl het twee beduidend verschillende theoretische concepten betreft aangezien ze onafhankelijk van elkaar zijn. Het feit dat lidmaatschap van een denominatie in dit onderzoek niet samenhangt met vooroordelen die ongelijkheid legitimeren is verassend, aangezien dit theoretisch sterk de verwachting was. Echter, het onderscheid in religieuze dimensies, en het feit dat alle dimensies in dit onderzoek telkens samen geanalyseerd worden, zou hier een verklaring voor kunnen bieden. De dimensie 'religieuze ervaring' hangt namelijk wel in negatieve richting sterk samen met vooroordelen die ongelijkheid legitimeren. Onder mensen die lid zijn van een religieuze denominatie kunnen zowel mensen die een intrinsieke als een extrinsieke benadering van religiositeit hanteren vallen. Wellicht dat de dimensie 'religieuze ervaring', die de intrinsieke benadering van religiositeit omvat, daardoor het effect van lidmaatschap deels weg verklaart.

Verder is het belangrijk aan te geven dat de geconstateerde samenhang tussen religiositeit en vooroordelen in stand blijft wanneer gecontroleerd wordt voor onder andere opleidingsniveau. Een argument dat bij dit onderwerp vaak geopperd wordt is namelijk dat er niet zozeer een effect uitgaat van religiositeit als wel van opleidingsniveau. De redenatie daarbij is dat hoger opgeleiden minder religieus zijn (Scheepers, Gijsberts, & Hello, 2002; Ultee, Arts, & Flap, 2003) en daarnaast minder vooroordelen hebben (Scheepers, Gijsberts, & Hello, 2002), zodat toevoeging van opleidingsniveau aan de analyse het effect van religiositeit wegneemt. Dit onderzoek laat echter zien dat religiositeit een afzonderlijk effect heeft op vooroordelen. Bovendien hangt opleidingsniveau in dit onderzoek niet samen met vooroordelen die ongelijkheid legitimeren, wat opnieuw het verschil tussen antipathieke vooroordelen en vooroordelen die ongelijkheid legitimeren onderstreept. Dit zou verklaart kunnen worden door het feit dat de sociale dominantietheorie (Sidanius & Pratto, 1999) de menselijke wil om zijn of haar sociaal hiërarchische positie in de samenleving te behouden en garanderen neerzet als een fundamenteel evolutionair gegeven dat voor alle mensen, ongeacht hun status, macht, of kennis geldt. Opleidingsniveau is dan niet de nuancerende factor zoals dat voor antipathieke vooroordelen geldt (Scheepers, Gijsberts, & Hello, 2002).

De dimensie 'religieuze saillantie' hangt in dit onderzoek niet samen met antipathieke vooroordelen, noch met vooroordelen die ongelijkheid legitimeren. Opvallend daarbij is dat de

samenhang bijzonder laag is. Aangezien eerder onderzoek laat zien dat religieuze saillantie samenhangt met antipathieke vooroordelen (Scheepers, Gijsberts, & Hello, 2002) is het mogelijk dat dit te wijten is aan het feit dat de meting van religieuze saillantie in dit onderzoek noodgedwongen indirect is. Dit theoretisch concept is namelijk gemeten met de vraag of de religie antwoord geeft op persoonlijke, familiale, of religieuze kwesties in het leven. Het idee hierbij was dat wanneer dit het geval is, dat men naar dit antwoord zal handelen, en dat het geloof dan dus van invloed is op het dagelijks handelen van de respondent. Idealiter was deze dimensie gemeten op directe wijze, door te vragen in hoeverre het geloof van invloed is op het dagelijks handelen van de respondent.

Dit onderzoek laat zien dat antipathieke vooroordelen en vooroordelen die ongelijkheid legitimeren totaal onafhankelijk van elkaar zijn, terwijl dit theoretisch niet de verwachting was. Een mogelijke verklaring hiervoor is wederom de meting van deze theoretische concepten. Antipathieke vooroordelen is namelijk gemeten met vragen over weerstand tegen bepaalde groepen als burens, terwijl vooroordelen die ongelijkheid legitimeren gemeten is door de mate waarin men begaan is met de leefomstandigheden van bepaalde groepen in de samenleving. Wellicht dat het hebben van bepaalde groepen als burens dichterbij het dagelijks leven van mensen staat dan de algemene leefomstandigheden van groepen in de samenleving, en daardoor een andere lading draagt. Dit zou het gebrek aan samenhang kunnen verklaren.

Authoritarisme

In dit onderzoek komt naar voren dat de rol van autoritarisme in de samenhang tussen dimensies van religiositeit en antipathieke vooroordelen mediërend is. Dit effect loopt via de dimensie 'religieus geloof'. Religieus geloof is sterk verwant aan autoritarisme, dat op zijn beurt weer samenhangt met antipathieke vooroordelen. Wanneer autoritarisme samen met de dimensies van religiositeit meegenomen wordt in de analyse, verdwijnt dan ook het effect van religieus geloof op antipathieke vooroordelen. Interessant is dat dit niet geldt voor vooroordelen die ongelijkheid legitimeren. Zowel religieus geloof als autoritarisme hangen nauwelijks met deze vorm van vooroordelen samen, wat opnieuw het verschil tussen beide vormen van vooroordelen onderstreept.

Daarnaast vindt dit onderzoek geen ondersteuning voor de aanname dat er een interactie effect uitgaat van autoritarisme op de samenhang tussen dimensies van religiositeit en vooroordelen. Blijkbaar zorgt autoritarisme er niet voor dat de samenhang tussen dimensies van religiositeit en vooroordelen meer in een groepsdynamiek geplaatst wordt, waardoor verschillen tussen groepen benadrukt worden.

Religieuze diversiteit

Ook nationale kenmerken blijken van belang in de samenhang tussen religiositeit en antipathieke vooroordelen, namelijk de mate van religieuze diversiteit in een land. Echter, de richting van dit interactie effect is negatief, wat niet de theoretische verwachting was. Een hoge mate van religieuze diversiteit maakt een negatieve samenhang tussen dimensies van religiositeit en antipathieke vooroordelen dus negatiever, en een positieve samenhang minder positief. Blijkbaar geldt in ieder geval voor deze Europese landen niet het Amerikaanse competitie model, waarbij denominaties als het ware hun marktaandeel beschermen via promotie, waardoor nadruk komt te liggen op groepsverhoudingen en onderlinge verschillen, wat antipathieke vooroordelen bevordert (Blalock, 1967; Blumer, 1958; Coser, 1956; Scheepers, Gijsberts, & Hello, 2002; Sherif, 1967). In plaats daarvan is een alternatieve verklaring nodig, bijvoorbeeld het consensus model (Lijphart, 1968; Lijphart, 1991).

Het consensusmodel laat zien dat een samenleving niet homogeen hoeft te zijn om sociale cohesie te bieden. Wanneer een samenleving uit een groot aantal verschillende groepen bestaat met eigen opvattingen, gebruiken, en een eigen achterban, zal er weinig contact en onderlinge binding tussen leden van deze groepen zijn. Echter, in het consensusmodel zijn elites van groepen hier een uitzondering op. Door onderling contact, solidariteit, en samenwerking zijn deze elites als het ware de lijm die losstaande groepen als een samenleving laten functioneren. Het Nederlandse of Belgische zuilenstelsel uit de eerste helft van de twintigste eeuw is een voorbeeld van het consensusmodel, waarin afzonderlijke groepen met beduidend verschillende opvattingen en gebruiken toch een functionele democratische samenleving kunnen vormen. Omdat een pure homogene samenleving niet reëel is, stelt Lijphart dat het consensusmodel het beste werkt wanneer er zoveel mogelijk groepen zijn, omdat dit machtsmonopolisering voorkomt, en een eerlijke gebalanceerde samenwerking mogelijk maakt. Dat zou kunnen verklaren waarom het effect van religieuze diversiteit negatief van richting is. Hoe meer religieuze groepen in de samenleving, des te eerlijker en meer gebalanceerd de onderlinge samenwerking tussen elites van deze groepen, des te minder antipathieke vooroordelen. Dit zou de negatieve richting van het effect kunnen verklaren.

Er zijn een viertal kanttekeningen aan dit onderzoek. Ten eerste heeft dit onderzoek gebruik gemaakt van data die niet specifiek voor dit onderzoek verzameld was. Dat maakt dat de grote hoeveelheid aan theoretische concepten niet altijd op ideale wijze gemeten konden worden. Dit kan van invloed zijn geweest op de constatering. Een belangrijk voorbeeld hiervan is religieuze saillantie of vooroordelen die ongelijkheid legitimeren, waarbij religieuze saillantie indirect gemeten is en vooroordelen die ongelijkheid legitimeren wellicht niet vergelijkbaar was met de meting van antipathieke vooroordelen.

Ten tweede is in dit onderzoek geen meting van een extrinsieke benadering van religiositeit opgenomen, omdat de dataset geen items bood die goed bij dit theoretisch concept aansloten. Een extrinsieke benadering van religiositeit is echter wel een belangrijk onderdeel van literatuur over religiositeit. De vergelijking van een intrinsieke en extrinsieke benadering van religiositeit zou een waardevolle aanvulling op dit onderzoek zijn geweest.

Ten derde was de betrouwbaarheid van de schaal voor autoritarisme zeer matig. Het is daardoor mogelijk dat het effect van autoritarisme in dit onderzoek onderschat is.

Ten vierde is de religieuze diversiteitsindex in dit onderzoek gebruikt voor de cross-culturele vergelijking. Omdat deze afkomstig is uit de RAMP-data was het niet mogelijk om met name Oost-Europese landen mee te nemen in het onderzoek. De cross-culturele vergelijking is daardoor geen totale afspiegeling van Europa.

Er is veel onderzoek gedaan naar de complexe multidimensionale samenhang tussen religiositeit en vooroordelen, en dit onderzoek laat zien dat deze nuance belangrijk en relevant is. Echter, de context waarin deze complexe samenhang plaatsvindt is nog betrekkelijk weinig onderzocht, en dit onderzoek laat zien dat deze context van groot belang is. Daarbij is niet uit te sluiten dat het effect van deze context per land kan verschillen. Zo zou de communistische achtergrond van Oost-Europese landen en haar anti-religieuze periode, of de sterk kapitalistische achtergrond van de Verenigde Staten met haar nadruk op competitie en marktwerking, van wezenlijke invloed kunnen zijn op de mate en de richting van het effect op de samenhang tussen religiositeit en vooroordelen. Dit zou voor vervolgonderzoek een bijzonder interessant element zijn.

Wanneer we werkelijk de paradoxale samenhang van Allport & Kramer (1946) willen doorgronden is het van groot belang om recht te doen aan de multidimensionaliteit van

begripen, hun complexe samenhang, en de context waarin deze plaatsvindt, en dat is precies wat dit onderzoek heeft geprobeerd.

Literatuur

- Adorno, T.F., Else, F., Levinson D.J., Nevitt R.S. (1982). *The Authoritarian Personality*. New York: Norton and Company
- Allport, G., & Kramer, B. (1946). Some roots of prejudice. *Journal of Psychology*, 22, 9-39.
- Allport, G.W., & Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 432–443.
- Altemeyer, B. (1996). *The authoritarian specter*. Cambridge: Harvard University Press.
- Altemeyer, B. (1988). *Enemies of freedom: understanding right-wing authoritarianism*. San Fransisco: Jossey-Bass.
- Altemeyer, B., & Hunsberger, B. (1992). Authoritarianism, religious fundamentalism, quest, and prejudice. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 2, 113–133.
- Batson, C. D., Eidelman, S. H., Higley, S. L., & Russell, S. A. (2001). “And who is my neighbor?”: Quest religion as a source of universal compassion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40, 39–50.
- Batson, C. D., Floyd, R. B., Meyer, J. M., & Winner, A. L. (1999). “And who is my neighbor?”: Intrinsic religion as a source of universal compassion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38, 31–41.
- Batson, C. D., Schoenrade, P., Ventis, W. L. (1993). *Religion and the individual: A socialpsychological perspective*. New York: Oxford University Press.
- Beatty, K. & Walter, M. (1984). Religious preference and practice: Reevaluating their impact on political tolerance. *Public Opinion Quarterly*, 48, 318–19.
- Blalock, H. M. (1967). *Towards a theory of minority-group relations*. New York: Wiley.
- Blumer, H. (1958). Race prejudice as a sense of group position. *The Pacific Sociological Review*.
- Burdette, A.M., Ellison, C.G., Hill, T.D. (2005). Conservative protestantism and tolerance toward homosexuals: An examination of potential mechanisms. *Sociological Inquiry*, 75, 177-196.
- Coser, L. (1956). *The Functions of Social Conflict*. London: Routledge & Kegan Paul LTD.
- Deconchy, J. P. (1984). *Rationality and social control in orthodox systems*. New York: Cambridge University Press.
- Durkheim, E. (1897). *Le Suicide*. Paris: PUF.
- Eagly, A. H., & Mladinic, A. (1994). Are people prejudiced against women? Some answers from research on attitudes, gender stereotypes, and judgments of competence. *European Review of Social Psychology*, 5, 1–35.
- Eisinga, R., Felling, A., Peters, J. (1990). Church involvement, prejudice and nationalism: a research note on the curvilinear relationship between church involvement and ethnocentrism in the Netherlands. *Review of Religious Research*, 31, 417-433.
- Glick, P., Fiske, S. (1996). The ambivalent sexism inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, 491–512.
- Glock, C. & Stark, R. (1965). *Religion and society in tension*. Chicago: Rand McNally and Company.
- Glock, C. & Stark, R. (1966). *Christian beliefs and anti-semitism*. New York: Harper and Row.
- Gorsuch, R. L., & Aleshire, D. (1974). Christian faith and ethnic prejudice: A review and interpretator of research. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 13, 281–307.

- Heitmeyer, W., Zick, A., Wolf, K., Küpper, B., Davidov, E., Schmidt, P. (2008). The syndrome of group-focused enmity: The interrelation of prejudices tested with multiple cross-sectional and penal data. *Journal of Social Issues, 64*, 363-383.
- Hunsberger, B., & Jackson, L.M. (2005). Religion, meaning, and prejudice. *Journal of Social Issues, 61*, 807-826.
- Hood, R., Spilka, B., Hunsberger, B., Gorsuch, R. (1996). *The psychology of religion, an empirical approach*. New York/London: The Guilford Press.
- Jackman, M. R. (1994). *The velvet glove: Paternalism and conflict in gender, class, and race relations*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Kelley, H. (1967). *Distribution theory in social psychology*. Nebraska: University of Nebraska press.
- Laythe, B., Finkel, D., Kirkpatrick, L.A. (2001). Predicting prejudice from religious fundamentalism and right-wing authoritarianism: a multiple-regression approach. *Journal for the scientific study of religion, 1-10*.
- Laythe, B., Finkel, D. G., Bringle, R. B., Kirkpatrick, L. A. (2002). Religious fundamentalism as a predictor of prejudice: A two-component model. *Journal for the Scientific Study of Religion, 41*, 623–635.
- Lenski, G. (1963). *The religious factor*. New York: Doubleday and Company Inc..
- Lijphart, A. (1968). *The politics accommodation; pluralism and democracy in the Netherlands*. California: University of California Press.
- Lijphart, A. (1991). Consitutional Choices for New Democracies. *Journal of Democracy, 2*, 72-84.
- Mavor, K.I., Laythe, B., Louis, W.R. (2011). Religion, prejudice, and authoritarianism: is RWA a boon or bane to the psychology of religion? *Journal for the Scientific Study of Religion, 50*, 22-43.
- McFarland, S. (1989). Religious orientations and the targets of discrimination. *Journal for the Scientific Study of Religion, 28*, 324–336.
- McHoskey, J. (1996). Authoritarianism and ethica ideology. *Journal of Social Psychology, 136*, 709-717.
- Mead, G.H. (1934). *Mind, self, and society*. Chicago: University of Chicago press.
- Roof, W. (1979). *The religious dimension, new directions in quantitative research*. New York: Academic Press.
- Rowatt, W. C. & Franklin, L.M. (2004). Christian orthodoxy, religious fundamentalism, and right-wing authoritarianism as predictors of implicit racial prejudice. *International Journal for the Psychology of Religion, 14*, 125–38.
- Scheepers, P., Gijsberts, M., Hello, E. (2002). Religiosity and prejudice against ethnic minorities in europe: cross-national tests on a controversial relationship. *Review of Religious Research, 43*, 242-265.
- Sherif, M. (1966). *Group conflict and cooperation: Their social psychology*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Sidanius, J., Liu, J., Pratto, F., Shaw, J. (1994). Social dominance orientation, hierarchy-attenuators and hierarchy-enhancers: Social dominance theory and the criminal justice system. *Journal of Applied Social Psychology, 24*, 338-366.
- Sidanius, J. & Pratto, F. (1999). *Social dominance: an intergroup theory of social hierarchy and oppression*. New York: Cambridge University Press.

- Sidanius, J., Levin, S., Liu, J., Pratto, F. (2000). Social dominance orientation, anti-egalitarianism and the political psychology of gender: an extension and cross-cultural replication. *European Journal of Social Psychology*, 30, 41-67.
- Sidanius, J., Pratto, F., Van Laar, C., Levin, S. (2004). Social dominance theory: it's agenda and method. *International Society of Political Psychology*, 25, 845-880.
- Smith, C. & Woodberry, R. (2000). *Sociology of Religion*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Stark, R. & Glock, C. (1968). *American piety, patterns of religious commitment*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Stolte, J.F. (1983). The legitimation of structural inequality: Reformulation and test of the self-evaluation argument. *Sociological Review*, 48, 331-342.
- Stryker, S. (1980). *Symbolic interactionism*. Chicago: Benjamin/Cummings.
- Tajfel, H., Turner, J. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In Austin, W. and Worchel, S. (Eds), *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterrey: Brooks/Cole.
- Utee, W.C., Arts, W.A., Flap, H.D. (2003). *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen*. Tilburg: Martinus Nijhoff.
- Wylie, L. & Forest, J. (1992). Religious fundamentalism, right-wing authoritarianism and prejudice. *Psychological Reports* 71(3)

Appendix

In het onderstaande zijn de afzonderlijke items per theoretisch concept weergegeven.

Religieuze praktijk

1. Bent u lid van een religieuze denominatie?
 - Ja
 - Nee
2. Hoe vaak bezoekt u tegenwoordig, los van bruiloften en begrafenissen, religieuze diensten?
 - Vaker dan eens per week
 - Eens per week
 - Eens per maand
 - Alleen op feestdagen
 - Eens per jaar
 - Minder dan eens per jaar
 - Nooit, of praktisch nooit

Religieus geloof

1. Met welke uitspraak bent u het eens?
 - Er is maar één juiste religie
 - Er is maar één juiste religie, maar andere religies bevatten ook basale waarheden
 - Er is niet maar één juiste religie, alle grote religies bevatten basale waarheden
 - Geen enkele grote religie bevat waarheden
2. Gelooft u in de hel?
 - Ja
 - Nee
3. Gelooft u in de hemel?
 - Ja
 - Nee
4. Gelooft u in zonde?
 - Ja
 - Nee

Religieuze ervaring

1. Hoe belangrijk is God in u leven?
 - Erg belangrijk t/m helemaal niet belangrijk
2. Los van lidmaatschap van een religieuze denominatie en bezoek aan religieuze diensten, hoe spiritueel bent u, en hoe geïnteresseerd bent u in het spirituele?
 - Erg geïnteresseerd t/m helemaal niet geïnteresseerd.

Religieuze saillantie

1. Vindt u dat uw geloof antwoord geeft op morele kwesties?
 - Ja
 - Nee

2. Vindt u dat uw geloof antwoord geeft op familiale kwesties?
-Ja
-Nee
3. Vindt u dat uw geloof antwoord geeft op spirituele behoeften?
-Ja
-Nee

Autoritarisme

1. Onze huidige maatschappij moet fel verdedigd worden tegen alle verandering.
2. Ouders hebben recht op liefde en respect van hun kinderen, ongeacht hun kwaliteiten of tekortkomingen.
3. In hoeverre bent u het eens met de volgende politieke bestuursmethode?: Het hebben van een sterke leider die geen rekening hoeft te houden met verkiezingen of het parlement.
4. Uit deze lijst met kwaliteiten die kinderen thuis kunnen leren, kunt u aangeven welke u hiervan belangrijk vindt? (Wanneer men gehoorzaamheid noemt is dat autoritair)

Antipathieke vooroordelen

Zou u bezwaar hebben tegen de volgende personen als burens:

1. Mensen van een ander ras?
2. Moslims?
3. Immigranten?
4. Homo's?
5. Joden?
6. Zigeuners?

Vooroordelen die ongelijkheid legitimeren

In welke mate bent u begaan met de leefomstandigheden van de volgende groepen:

1. Bejaarden?
2. Werkelozen?
3. Immigranten?
4. Zieken en gehandicapten?
5. Arme gezinnen?